

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsiř Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2021 (Ekim/October)

Kur’ân’ı Maksatları Bağlamında Okumanın Değeri: Makâsıdî Tefsir
The Value of Interpreting the Qur’an in the Context of Its Purposes:
The Purposelly Tafseer (al-Tafsir al-Maqâsıdî)

Resul ERSÖZ

Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri,
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Assistant Professor, Manisa Celal Bayar University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Eloquence
Manisa, Turkey

resul.ersoz@cbu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2808-2581>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 06/06/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 07/10/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2021

Atıf / Citation: Ersöz, Resul. “Kur’ân’ı Maksatları Bağlamında Okumanın Değeri: Makâsıdî Tefsir” *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim/October 2021), 747-778.
<https://doi.org/10.31121/tader.948697>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsiř Studies
Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Maḳāşid, kanun koyucunun (Allah), -kulların dünya ve ahiret saadetini temin adına- yasamanın tüm pozisyonlarında gözettiği amaç, gerekçe, mana ve hikmetlerdir. Maḳāşid düşüncesi de Kur'ân'ın ihtiva ettiği genel ve özel, küllî ve cüz'î, tümel ve tikel amaçları (maḳāşid) tespit etmek ve Kur'ân'ı bu amaçlar doğrultusunda yorumlamaya tekabül eder. Kur'ân'ın lafız-maksat (maḳāşid) ekseninde okunup anlaşılmasına karşılık gelen maḳāşidî tefsir, başta ashop ve müçtehit imamlar olmak üzere ilk dönemden itibaren işletilmiştir. Ancak bu yöntem yerini, zamanla, yer-yer mezhepçi, lafızcı, bātınî ve işârî tefsir yöntemine bırakmıştır. Maḳāşidî tefsir yöntemi, Müslümanların modern çağda karşılaştığı problemlerin çözümüne yönelik Kur'ân'ın maksatları ekseninde tefsir edilmesine yapılan yeni bir çağrıdır. Bu yöntem, Kur'ân'ın evrenselliği, gündelik ve uzun vadeli problemlerin çözümü ve Kur'ân'ın gâî yorumlara konu edilmemesi bakımından değerlidir. Kur'ân ve sünnetin doğru anlaşılması bağlamında Müslümanlar arasında bir yöntem problemi yaşadığımız günümüzde maḳāşidî tefsirin sadra şifa bir yöntem olduğu kanaatindeyiz. Bizi bu çalışmaya sevk eden problem de söz konusu yöntem problemidir. Çalışmamızın amacı, Kur'ân'ın küllî ve cüz'î maksatlarının tespiti ile onun bu maksatlar çerçevesinde tefsir edilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktır. Makalemizde, -Kur'ân'ı referans alarak- Kur'ân'ın küllî ve cüz'î maksatlarına işaret etmeye ve maḳāşidî tefsirin meşruiyet ve değerini incelemeye çalışacağız. Makalemizin bu bakımdan alana katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Makâsîd, Makâsîdî Tefsir, Kur'ân'ın Maksatları.

Abstract

The purposes (makâsîd) is the purpose, cause, meaning and wisdoms that the lawmaker (Creator/God) observes in all positions of the legislation in order to ensure the happiness of the servants in this world and in the hereafter. The thought of maḳâşid corresponds to determining the general and special, total and partial, universal and particular purposes (makâsîd) contained in the Qur'an and interpreting the Qur'an in line with these purposes. The Purposelly Tafseer, which corresponds to the reading and understanding of the Qur'an on the axis of wording-purpose has been used since the first period, especially by the companions and jurisprudencers. However, this method has left its place to the sectarian, literal, esoteric and ishari tafsir method in time. The Purposelly Tafseer method of tafsir is a new call to the interpretation of the Qur'an on the axis of its aims, for the solution of the problems faced by Muslims in the modern age. This method is valuable in terms of the universality of the Qur'an, the solution of daily and long-term problems, and the fact that the Qur'an is not subject to excessive interpretations. In the context of the correct understanding of the Qur'an and the Sunnah, we believe that maḳâşidî tafsir method is a suitable method for a solution today, when we have a method problem among Muslims. The problem that leads us to this study is the relation method problem. The aim of our study is to determine the general and partial purposes of the Qur'an and to reveal the necessity of interpreting it within the framework of these purposes. In our article, we will try to point out the general and partial purposes of the Qur'an by referring to the Qur'an and to examine the legitimacy and value of the maḳâşidî tafsir. We hope that our article will contribute to the field in this regard.

Keywords: Tafseer (Exegesis), The Qur'an, The Purposes, The Purposelly Tafseer, The Purposes of Qur'an.

Giriş

Kur'ân, nazil olduğu ilk andan itibaren sosyal hayatın tam merkezinde yer almıştır. Tevhit akidesi ekseninde, hak ve sorumlulukları bakımından eşit fertlerden meydana gelen bir toplum yapılması, Kur'ân'ın öncelikli hedeflerindedir. Hz. Peygamber (sav) de bu meselenin önderi ve davacısı olmuştur. Risaletle birlikte, şirkin kaldırılıp yerine tevhidin ikame edilmesini, şirk zemininde fertler arasında oluşturulan sınıfsal ayrımların bertaraf edilmesine yönelik düzenlemeler takip etmiş, nihayet, adalet ekseninde yaşanabilir bir düzenin temelleri atılmıştır. Kur'ân'ın ana teması da insanların, hakları ve sorumlulukları bakımından eşit seviyede Allah'ın kulları oldukları fikri etrafında şekillenmiştir.

Medine döneminde de durum bundan çok farklı değildir. Medine'de müşrikler ve münafıkların yanında, ilahi kökenli ancak şeriatî mensup dinlerin mensuplarıyla farklı bir formatta tevhit mücadelesi yürütülmüş, buna ek olarak Kur'ân, -gerek insan-insan, gerek insan-kâinat, gerekse insan-yaratıcı arasında kurulması gereken doğru ilişkiler bağlamında- Müslümanların ıslahı üzerinde yoğunlaşmıştır. Buradan hareketle net bir şekilde diyebiliriz ki, Kur'ân, insanı eksen alarak her daim güncel ictimâî ve siyasî olayların tam merkezinde yer almıştır. Dolayısıyla Kur'ân/İslâm, çözümlenmeye muhtaç dünyevi sosyal ve politik meselelerin çözümünde amaç değil, bir araç mesabesinde. Hz. Peygamber de -dinî ve siyasî bir önder olarak- Kur'ân sayesinde, kısa sürede, birbiriyle kavgalı, eğitimsiz ve müşrik insanlarla ve bir kısım Ehl-i kitap ile bir medeniyet inşa etmeye muvaffak olmuştur.

Kısaca, Kur'ân'ın muhatabının insan/insanlar olduğu yani, insanın dünyasının inşası olduğu açıktır. Dolayısıyla, Kur'ân'ın mesajını, indirildiği zamanla ve ilk muhatap kitleyle sınırlandırmak doğru olmaz. Kur'ân, her ne kadar nazil olduğu dönem ve zeminin sosyal ve politik meselelerine temas edip çözüm getirmişse de tüm zamanlara ve -ilk muhataplarıyla benzer, hatta aynı psikoloji, yapı, ihtiyaç ve beklentilere sahip olmaları bakımından- tüm insanlara hitap etme kabiliyetine sahiptir. Onun bu kabiliyeti, Müslümanlar açısından, gündelik meselelerin çözümü bağlamında bir temele tekabül eder. Vakıa şudur ki Kur'ân, ilk muhataplarının yolunu aydınlatmış, onların Hz. Peygamber (sav) önderliğinde hak ve adaletin egemen olduğu yeni bir medeniyet inşa etmelerine rehberlik etmiştir. Kanaatimizce, aynı Kur'ân, -doğru okunduğu takdirde- çağımız Müslümanlarının sosyo-politik meselelerine çözüm getirme kabiliyetini de haizdir.

Yakın tarihimizde Kur'ân'a makâsıd ekseninde bakma geleneğini, Osmanlı coğrafyasında, 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla, milliyetçilik ve ulus devlet anlayışına karşı, "İttihad-ı İslâm/İslâm birliği" fikir ve söylemini dillendirmeye başlayan Nâmık Kemal (1840-1888), Ali Suâvî (1839-1878) ve Ziya Paşa (1825-1880) gibi "İslâmcılar"a kadar vardırırmak mümkündür. Bu bakımdan söz konusu aydınlar, geleneksel İslâm'ı, "İslâmcılık" fikrine dönüştüren ilk kuramcılar olarak tanımlanmıştır.¹ Toplumsal meselelerin çözümünü Kur'ân'da arama geleneğinin diğer çağdaş temsilcisi, -fikir önderi Muhammed Abduh (1849-1905) olan- Mısır merkezli Klasik İslâm Modernizmi'dir. Her iki hareketin ortak paydası, Müslümanların güncel problemlerini tespit ile bunlara yönelik Kur'ân'dan mülhem -neredeyse birbiri ile örtüşen- çözüm önerileri sunmalarıdır.² İlerleyen zamanlarda, Osmanlı Türkiye'sinde güncel sosyo-politik meseleleri Kur'ân'a arz etme ve çözümünü Kur'ân'da arama

¹ Selin Çağlayan, *Müslüman Kardeşler'den Yeni Osmanlılara İslâmcılık* (Ankara: İmge Kitabevi, 2010), 86.

² Resul Ersöz, "Klasik İslâm Modernizmi'nin Kur'ân Yorumlarına Etkisi: Filibeli Ahmed Hilmi ve Mehmet Âkif Örneği" *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/3 (Eylül 2019), 140.

faaliyetleri, *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd*, *Beyânülhak*, *İslâm Mecmuası* ve *Volkan* gibi dergilerin bir misyonu haline gelmiştir. Bu dergilerde işlenen ana tema, İslâm'ın genel prensiplerini ve evrensel mesajını modern çağın yeni modellerine göre yorumlama eğilimi olarak tezahür etmiştir.³ *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd* derginin böyle bir görevi üslenmesinde, Cemaleddin Afgânî (1838-1897) ve Muhammed Abduh tarafından Paris'te yayımlanan *el-Urvetü'l-vüskâ* dergisindeki bu ikiliye ait makalelerin büyük etkisi olmuştur. Nitekim *el-Urvetü'l-vüskâ*'nın ana makaleleri, Mehmet Âkif tarafından Muhammed Abduh'a nispetle tercüme edilmiş ve *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd*'da yayımlanmıştır.⁴ Bu andan itibaren, Kur'an ve Sünnet'e dönüş, ıslah/tecdit, İttihâd-ı İslâm/İslâm birliği- ve güncel meselelerin içtihat ile çözümlenmesinin zarureti gibi söylemler, daha yaygın süreli yayınlar kapsamında ele alınır ve paylaşılır olmuştur.

Diğer taraftan Kur'an'ın nüzulünü gerekli kılan bir takım itikâdî, ahlâkî, hukukî, ferdî ve içtimâî/insanî maksatlar vardır. Bu bağlamda klasik tefsirlere yönelik, 'Kur'an'ın, bu küllî maksatlara göre tefsir edilmediği hatta yapılan tefsirin, ayrıntılı dil ve gramer izahları, edebî nükteler, kelâmî tartışmalar ve benzeri hususları içermesi bakımından Kur'an'ın küllî maksatlarını perdelediği, neticede okuyucunun Kur'an'ın asıl amacından uzaklaştığı⁵ şeklinde eleştiriler getirilmiştir. İşte bu çalışmamızda hem bu eleştiriler değerlendirilecek hem de -Kur'an'daki küllî maksatların tespitiyle birlikte söz konusu maksatları esas almak suretiyle güncel sosyo-politik vs. meselelere çözüm aramaya tekabül eden bir metot olması bakımından- Kur'an'ı maksatları bağlamında okumanın değerine temas edilecektir.

1. Mağâşid, Mağâşidu's-Şerî'a ve Mağâşidu'l-Kur'an Kavramları

1.1. Mağâşid Kavramı

Mağâşid (المقاصد), sözlükte, “*kastetti, bir yere/ tarafa doğru yöneldi, hareket etti, yolunu tuttu, gitti*” gibi manalara gelen “*قَصَدَ - يَقْصِدُ - قَصْدٌ*” fiilinden türetilmiş bir mimli mastar olarak, *amaç/ maksat/ hedef* anlamında “*مَقْصِدٌ*” kelimesinin çoğuludur (cemi kesret). Nitekim “*ona doğru yöneldim/ ilerledim/ gittim*” anlamında “*قَصَدْتُ قَصْدَهُ*” denir.⁶ Ayrıca bu fiil mecazî manada da kullanılır. Nitekim “*قصد في*”

³ Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'âncılık* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 23.

⁴ Mehmet Suat Mertoğlu, “Kur'an'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, ed. Bilal gökkır v.dğr (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 401.

⁵ M. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm/ Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947), 1/ 7.

⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), “kşd”, 404; Cemaleddin Muhammed b. Mükrim, b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), “kşd”, 3/353; “*Müşriklerden biri Müslümanlardan birinin canına kastetmek istediği zaman onu beklemiş/ ona pusu kurmuş ve onu öldürmüştü*” Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Dâru Sahnün ve Çağrı Yayınları, 1992), “İmân”, 160 (197-198) hadisindeki kullanımı da bu anlamları desteklemektedir.

معيشتته واقتصاد / maişetinde orta yolu tuttu ve tasarruf etti” ile “قصد في الأمر / işte orta bir yol izledi -ki bu, sınırı aşmayıp ortasıyla yetindiğinde söylenir-” sözlerinde mecazî manada kullanılmıştır.⁷ Makâsîd kelimesinin türetildiği “قَصْدٌ” mastarı, Kur’ân’da, itidal, denge, aşırıya kaçmamak, orta yolu tutmak, “yürüyüşünde tabii ol/ orta yolu tut...”⁸; “... Onlardan kimisi orta yolu tutar...”⁹; doğru, doğru yol, “doğru yolu göstermek Allah’a aittir...”¹⁰ ve kolay/kolaylık, “şayet o, yakın bir ganimet ve kolay bir sefer olsaydı, elbette senin peşine düşerlerdi...”¹¹ gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Makâsîd kelimesinin, bu şekilde -Kur’ân’a yahut âyetlerin tümüne delalet etmek üzere- el-Begavî (öl. 516/1122) tarafından kullanıldığını görmekteyiz. O, bunu, “Kur’ân’ın maksatlarını elde etmenin şartları” başlığı altında tefsirinin mukaddimesinde kullanmıştır. Zemahşerî (öl. 538/1144) de bu kavramı, -Meryem sûresi 73. âyette geçen “Beyyinât/ açık seçik olarak” sözünü “lafızları tertîl ile okunan, manaları özlü/özetlenen, maksatları açık ve net olan” şeklinde tefsir ederek- buna yakın bir anlamda kullanmıştır. Ebû Bekir b. Arabî (öl. 543/1148) her ne kadar Kur’ân’ın maksatları ifadesini kullanmasa da Kur’ân’ın konularını ana bölümlere irca etmiş, Kur’ân ilimlerini, “tevhîd, hatırlatmak/dikkat çekmek (tezkîr) ve hükümler” şeklinde üç kısma ayırmıştır. Fahreddin Râzî (öl. 606/1210) ise İbn Arabî’nin bu bağlamda söyledikleri ile Gazzâlî’nin (öl. 505/1111) zikrettiği gayeleri bir araya getirerek “Kur’ân’ın bütününden maksat, dört hususun tayin ve tespitidir. Bunlar: İlahiyat, mead (tekrar dirilme ve ahiret hayatı), nübüvvet ve kaza ve kaderin Allah’a ait olmasıdır” şeklinde Kur’ân’ın maksatlarına işaret etmiştir.¹²

İstılahta makâsîd, “teşrî’in (yasama) tüm pozisyonlarında yahut birçoğunda kanun koyucunun gözettiği amaç, gerekçe, mana ve hikmetler”¹³ anlamına gelir. İbn Âşûr başka bir yerde makâsîdî şöyle tarif etmiştir: Makâsîd, insanların, çeşitli çalışmalarla/mesai harcayarak kazanmaya çalıştığı yahut onları örnek alarak gayrete sarıldığı, bizzat amaçlanan işler ve davranışlar demektir.¹⁴ Makâsîd kavramını özetle, ‘şâri’in, dünyada ve âhirette kulların maslahatlarını gerçekleştirmek üzere İslâm şeriatının hükümlerini vaz’ etmekle gaye edindiği hususlardır¹⁵ şeklinde tarif etmek mümkündür.

⁷ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğâ*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü’s-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998/1419), “kşd”, 2/81.

⁸ Luḡmân 31/19.

⁹ Fâtır 35/32.

¹⁰ en-Nahl 16/9.

¹¹ et-Tevbe 9/42.

¹² Abdurrahman Hulâlî, “Mukârabâtü Makâsîdî’l-Kur’ânî’l-Kerîm: Dirâsetun Târîhiyye”, *et-Tecîd* 20/39A (2016/1438), 197-198.

¹³ Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *Makâsîdû’s-Şeriatî’l-İslâmiyye*, haz. Hâtim Busime (Kahire-Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Bennânî, 2011), 82.

¹⁴ İbn Âşûr, *Makâsîdû’s-Şeriatî’l-İslâmiyye*, 253.

¹⁵ Ahmed er-Raysûnî, *Naẓariyyetu’l-makâsîd ‘inde’l-İmâmi’s-Şatıbi* (Herndon/Virginia: el-Ma’hedu’l-‘Âlemî li’l-Fikri’i-İslâmî, 1416/1995), 19.

Buna göre *makâsıd*, mana bakımından *makâsıdü's-şer'ia* ile örtüşmektedir. Ancak zamanla, makâsıdü'l-Kur'ân, öncelikle *makâsıdü's-şer'ia* olmak üzere *makâsıdü'd-dîn* gibi terkiplerde kullanılması yaygınlık kazanmıştır.

1.2. Maķāşıdu's-Şer'ia Kavramı

Maķāşıdu's-şer'ia, lügat bakımından “şeriatın maksatları” anlamına gelir. İstilahta ise ‘şer’i hükümler ile kastedilen ve onların gerektirdiği manalar’ demektir. Bu manaların kısmi yahut küllî hikmetler ya da icmâlî işaretler içermesi durumu değiştirmez. Buna göre makâsıd tek hedefte toplanır. O da Allah’a kulluğun ve insanın her iki cihanda maslahatlarının tayinidir.¹⁶ Müttekaddimîn ulema tarafından *Maķāşıdu's-şer'ia*ya yönelik bir tarif yapılmamıştır. Konu üzerinde uzman olmasına rağmen Şatıbî tarafından da bir tarif yapılmadığı görülmektedir. Tarif, ancak son dönem uleması tarafından yapılmıştır. Allâl el-Fâsî’ye göre *maķāşıdu's-şer'ia*adan maksat, şeriatın gayesi, kanun koyucunun şeriatın hükümlerinden her birinde vaz’ ettiği/gözetdiği sınırlardır.¹⁷ İbn ‘Âşûr *maķāşıdu's-şer'ia*yı şöyle tarif etmiştir: Yasamanın genel maksatları (maķāşıdu teşrî’il-âmm), -dikkate alınması/gözetilmesi, hukuk normlarından (ahkâmü's-şer'ia) özel bir tür ile sınırlandırılmamak şartıyla yasamanın bütün safahatında veya birçoğunda kanun koyucunun (Allah) gözetdiği mana ve hikmetlerdir. Şeriatın vasıfları, genel gayesi, yasamanın gözetmek zorunda olduğu manalar maķāşıda dâhil olduğu gibi bazı ahkâm türlerinde gözetilmemiş olsa dahi birçoğunda gözetilmiş olan hikmetlerin manaları da buna dâhildir.¹⁸ İbn ‘Âşûr’un tarifinde maķāşıdın teşrî’ ile sınırlandırılmadığı, bilakis nassların tümüne teşmil edildiği görülmektedir. Kanaatimizce onun bu yaklaşımı yerindedir.

Şerî’in muradını, vahyin maksudunu ve yaratılmışların maslahatlarını ifade etmek üzere, eski ve modern çağda âlimler tarafından *maķâsıd/maķāşıdu's-şer'ia* kavramına getirilen tarif ve kullanımları şöyle sıralamak mümkündür: Şeriat ile kast edilen hikmet; mutlak maslahat; yararın temini ile zararın/meşakkatın defî/kaldırılması; zorluk ve darlığın giderilmesi yerine kolaylık ve hafifliğin ikame edilmesi; şeriatın beş meşhur küllî kaidesi (dîn, can, akıl, nesil ve malın korunması); fikhî hükümlerin cüz’î sebepleri; şeriatın mantığı, gerekçeleri ve sınırları; manalar; gaye, murat ve anlamlar.¹⁹ Şeriatın maksatları bağlamında İslâm şeriatının genel hususiyetlerini, kolaylaştırmak, zorluğu kaldırmak, orta yolu tutmak, denge, müsamaha, yumuşaklık, incelik, gerçekçilik ve benzeri küllî özellik ve alametler

¹⁶ Nûru'd-dîn b. Muhtâr el-Hâdimî, “el-İctihâdu'l-Maķāşıdî: Huccıyyetuhü, Davâbituhü, Mecâlâtuhü”, *Kitabu'l-Umme* 65 (1419/1998), 1/52-53.

¹⁷ Allâl el-Fâsî, *Maķāşıdu's-şer'ia'ti'l-İslâmiyye ve meķârimuhâ* (y.y.; Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 7.

¹⁸ İbn ‘Âşûr, *Makâsıdü's-Şer'iatü'l-İslâmiyye*, 82.

¹⁹ Hâdimî, “el-İctihâdü'l-Makâsıdî”, 1/48-51.

şeklinde ifade etmek mümkündür.²⁰ Yukarıdaki tariflerde dikkati haiz bir husus vardır ki, o da maksadın çoğunlukla hikmet ile karşılanmasıdır. Buna göre maķāşid ile hikmetler aynı anlama gelmektedir. Bu iki kavramla ilişkili olan diğeri bir kavram da ilahi hükümlerin varlık sebebi olan *illet*dir. Maksat/hikmet ise illetin bağı olduğu hükmün amacı, gerekçesi ve sonucudur. Örneğin peygamberlerin gönderilmesini gerekli kılan ilahi hikmet/maksat, âlemin idaresinde gerekli olan nisbî hayrın tahakkuk ettirilmesidir.²¹

İmam Mâtürîdî'ye göre Allah'ı hakkıyla tanıyan bir kimse, onun fiillerinin hikmet dışı olmasının caiz olmayacağını bilir. Çünkü O, zatı ile hakîm, ganî ve alîmdir. Bazı şeylerin hikmetinin anlaşılabilmesi, bunlara vakıf olamayan kişinin cehli ve haceti sebebiyledir. Allah ise cehl ve ihtiyattan münezzehtir. Şuhalde Allah'ın fiillerinin hikmet harici olmadığı sabit olmuştur. Diğer taraftan, Allah ancak hikmetli iş yapar. Çünkü hikmetten ayrılmak sefehe yol açar. Bu da rubûbiyeti düşürür (O'nun rububiyetine yakışmaz).²² Evrenin sadece fena bulmak için yaratılmış olması hikmete aykırıdır. Nasıl, her akıl sahibinin, işlediği fiilinde hikmet yolundan çıkması kendi adına çirkin (abes) bir şey ise aklın da bir parçası olduğu evrenin hikmetsiz yahut gelişigüzel yaratılmış olması mümkün değildir. İşte bu gerçek evrenin fena için değil, beka için yaratıldığına delalet eder. Ayrıca evrenin varoluş hikmeti, toplumların birbirini yok etmesi değil, birlikte yaşamalarıdır. Binaenaleyh, toplumların birbirini çökertip yok ettikleri bir evrenin varoluş hikmetinden söz edilemez.²³ Kur'ân'da ifadesini bulan emir ve yasakların hikmeti de onları emreden ve yasaklayan Allah'ı bilmektir. Çünkü Allah Teâlâ, bu bilmeyi, canlılar içerisinde sadece insana mahsus kılmıştır. Allah'ın insanları kendisini bilip tanımaktan mahrum bırakması mümkün değildir. Aynı şekilde O'nun insanları kendisinde fayda bulunan bir şeyden mahrum bırakması da mümkün değildir.²⁴ İmam Mâtürîdî'nin 'Allah hikmetsiz bir fiil işlemez'e tekabül eden "hikmet" anlayışı, kanaatimizce insanlığa yaratılışı doğru tanımlamada büyük bir avantaj sağlamaktadır.

Şâtîbî'ye göre gerek kanun koyucunun gerekse kulun maksadı bağlamında maķāşid (maķāşidu's-şerî'a), daha çok kelimeleri ilmiyle ilgili bir konudur. Buna göre şeriatların (hukuk kaidelelerinin) konulmuş olmasının amacı hem dünyada hem de âhirette kulların maslahatlarını temin etmektir. Bu, elbette, doğruluğuna ya da yanlışlığına dair delil getirilmesini gerektiren bir iddiadır/önermedir. Ancak bu delillendirme işinin yeri burası değildir. Bu konu kelimeleri ilminde ihtilafı

²⁰ Hâdimî, "el-İctihâdü'l-Makâsıdî", 1/72.

²¹ Şah Velîyullah ed-Dehlevî, *Huccetu'l-Balîğa*, trc. Mehmet Erdoğan (Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2003), 1/293.

²² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevbîd*, thk. Bekir Topaloğlu -Muhammed Arûşî (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd/İrşâd Kitabevi, 1422/2001), 192-193, 296.

²³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevbîd*, 67-68.

²⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevbîd*, 167.

bir konudur. Örneğin Fahreddîn Rāzî, Allah'ın hüküm ve fillerinin bir illete bağlı olmadığını iddia etmiştir. Mutezile ise Allah'ın hükümlerinin, kulların maslahatlarının gözetilmesiyle muallal olduğu üzerinde ittifak etmiştir. Mutezilenin bu görüşü sonraki (müteahhir) fakihlerin birçoğu tarafından tercih edilmiştir. Biz de istikra (tümevarım) yoluyla 'şeriatın, kulların maslahatları için konulmuş (vaz' edilmiş) olduğu neticesine varmış bulunmaktayız ve buna, Rāzî'nin de diğerlerinin de karşı koyması mümkün değildir. Çünkü Allah Teâlâ peygamberleri gönderme konusunda şöyle buyurmaktadır ve asıl olan da Allah'ın dediğidir: “Biz müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdik ki, insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir bahaneleri kalmasın!..”²⁵; “Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik”²⁶. Allah Teâlâ yaratılışın amacı hakkında da şöyle buyurmuştur: “Arşın su üzerinde olduğu halde hanginizin daha güzel iş işleyecek diye sınıması için gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur”²⁷; “Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”²⁸; “Hanginizin daha güzel amel işleyeceğini sınımak için ölümü ve hayatı yaratan O'dur...”²⁹. “Onların (kurbanların) etleri de kanları da Allah'a ulaşmayacaktır. Ancak (onlar sebebiyle) sizin takvanız O'na ulaşacaktır...”³⁰

Kitap ve sünnette hükümlerin belli bir illete dayalı olduğuna delalet eden sayılamayacak kadar nass bulunmaktadır. Örneğin Allah Teâlâ abdest âyetinin devamında “... Allah size bir güçlük çıkarmak istemez, fakat sizi temizlemek ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister. Belki şükredersiniz.”³¹, oruç konusunda, “Ey iman edenler! Sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç size de farz kılınmıştır. Umulur ki korunursunuz.”³², namaz konusunda, “Sana vahyedilen kitabı oku ve namazı hakeyle kıl. Çünkü namaz, hayâsızlıktan ve kötülüğün ahlakı...”³³, kible konusunda, “... Her nerede olursanız olun, yüzünüzü ona (Mescid-i Haram) doğru çeviriniz ki insanlar için aleyhinize bir delil olmasın...”³⁴, cihâd konusunda, “Zulme uğramaları sebebiyle kendilerine savaş açılanlara cihâd izni verilmiştir. Allah onlara yardım etmeye elbette kadirdir.”³⁵, kısas konusunda, “Ey akl-ı selim sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki korunursunuz.”³⁶ ve tevhidin yerleştirilmesi konusunda, “... Rabbin: “Ben sizin rabbiniz değil miyim?” buyurduğunda onlar:

²⁵ en-Nisâ 4/165.

²⁶ el-Enbiyâ 21/107.

²⁷ Hüd 11/7.

²⁸ ez-Zâriyât 51/56.

²⁹ el-Mülk 67/2.

³⁰ el-Hacc 22/37. Bu âyetler, illiyeti/nedenselliği ve hikmeti birlikte ifade etmesi bakımından da örnektir.

³¹ el-Mâide 5/6.

³² el-Bakara 2/183.

³³ el-Ankebüt 29/45.

³⁴ el-Bakara 2/150.

³⁵ el-Hacc 22/39.

³⁶ el-Bakara 2/179.

“Evet sen bizim rabbimizsin, şahidiz” dediler. Biz bunu, kıyamet günü “bizim bundan haberimiz yoktu” demiyeniz diye yaptık”³⁷ buyurmuştur. Dolayısıyla tümel çıkarım ile bu sonuçlara ulaşıncı ve böyle bir delil de ilim ifade ettiğine göre net bir şekilde şu neticeye varıyoruz: İş, (yani hükümlerin bir illetle muallel oluşu) şeriatın bütün tafsilatında geçerlidir. Kıyas ve içtihadın şer’î birer delil oluşu da işte bu kabildendir. Diğer taraftan hükümler illetlerle muallel olmakla birlikte bunların Allah üzerine vacip midir yoksa caiz midir? konusunu Allah’a havale ediyoruz.³⁸

Kısaca, ‘kanun ve hükümlerin vaz’ edilmesindeki hikmet’ şeklinde ifade edilebilecek olan *makâşıdu’ş-şer’i’a*, literatüre, daha çok bir fıkıh terimi olarak geçmiştir ve Cüveynî (öl. 478/1085), Gazzâlî, İbnü’l-Hâcib (öl. 646/1249), İzz b. Abdisselâm (öl. 660/1261), Karâfî (öl. 684/1284) ve Şâtıbî (öl. 790/1388) gibi usulcüler tarafından bu manada kullanılmıştır.³⁹ Ancak bu kavram, -yakın dönemde (son iki yüz yılda) yaşanan sosyal ve siyasî gelişmelere paralel olarak- *makâsıdü’l-Kur’ân’a* dönüşerek, ilkinde nazaran daha kapsamlı bir hüviyet kazanmıştır.

1.2. Mağâşıdu’l Kur’ân Kavramı

Makâşıdu’l Kur’ân ile ondan daha eski olan *makâşıdu’ş-şer’i’a* kavramı arasında yakın bir ilişki vardır. Bu ilişkinin umum-husus ilişkisi olduğu açıktır. *Makâşıdu’ş-şer’i’a* ahkâm âyetlerini, yani teşrî’î konu edinirken, *makâşıdu’l Kur’ân*, Kur’ân’ın tümünü makâsıd merkezli, -ondaki küllî maksatların tespitini öngören- okumaya tekabül eder. Yani bu kavram, ‘Kur’ân’ı makâsıd merkezli bir okumaya tabi tutmak’ ya da ‘Kur’ân’ın -nüzulüne esas teşkil eden, itikâdî, ahlakî, hukukî ve sosyal- küllî maksatlarının keşfine yönelik bir yöntem/yaklaşım’ anlamında, yeni bir mana kazanmıştır.⁴⁰ Buna göre *makâşıdu’l Kur’ân’a* şöyle bir tarif getirmek mümkündür: Ferdin ve toplumun ıslahında, Kur’ân’ın gerçekleştirmek üzere indirildiği en değerli hedeflerdir. Bu hedeflerin tespitine öncelik verilip tespit edilen hedefler (emir ve yasaklardaki illet ve hikmet) doğrultusunda Kur’ân’ın tefsir edildiği yöntem de makâsıdî tefsir denir. Bu yöntem, Müslümanların maslahatı gereği, geleneğin ıslahını ve yenilenmeyi öngörmektedir. Muhammed Abduh ve Reşid Rızâ’ya ait *Tefsîru’l-Menâr* ile İbn Âşûr’a ait *et-Tabrîr ve’t-Tevvîr*, bu metot ile telif edilmiş tefsirlerdir.

³⁷ el-A’râf 7/172.

³⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî el-Ğırnâfî, *el-Muvafakat*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlu Selmân (el-Ĥuber - el-‘Akrabiyye: Dâru İbn ‘Affân li’n-Neşr ve’t-tevzî’, 1417/1997), 2/9-12.

³⁹ Ali Pekcan, *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsıdü’ş-Şer’i’a* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 37.

⁴⁰ Mehmet Emin Maşalı, “Yakın Dönem Tefsir Geleneğinde Makâsıd Merkezli Yaklaşım (Reşid Rızâ ve İbn Âşûr Örneği)”, *Makâsıdî Tefsir*, ed. Mustafa Çağırıcı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 261, 264.

Diğer taraftan içtihadın en temel dayanağının maķāşid olması, maķāşida ayrı bir değer katmaktadır. Çünkü maķāşid, Şâri'in hüküm koyarken dikkate aldığı mana, hikmet ve amaçlardır. Hakında nass bulunmayan konularda murad-ı ilahîye uygun olarak hüküm koymak anlamına gelen içtihat, maķāşid ekseninde bir hüküm koyma aracıdır. Maksatlar bilinmeden murad-ı ilahîye uygun olarak bir hüküm tesis etmek mümkün değildir.

2. Kur'an'ın Küllî Maksatları

Kur'an'a göre kâinatın yaratılmasından maksat, yaratıcıya kulluk etmek, ona boyun eğmek, insanların ıslahı ile dünya ve âhirette onların mesut kılınmasıdır. Kur'an'da bunlara delalet eden birçok âyet vardır. *“İnsanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”*⁴¹, *“Siz iş olsun diye yarattığımızı ve bize döndürülmeyeceğimizi mi sandınız? (Öyle sanmayın).”*⁴², *“Gerçek şu ki Kur'an, (insanları) en doğru yola iletir...”*⁴³, *“Kendisinde bir kuşku bulunmayan bu kitap, sakınanlar (müttakiler) için bir hidayettir”*⁴⁴ âyetleri bunlardan bazılarıdır. Kur'an, maksatların en yüksek ve büyüğünü, maslahatların en yücesini/muazzamını ihtiva eder. O, asılların aslı, kaynakların kaynağı, nakil ve akılların esasıdır. O aynı zamanda, dünyayı imar etmeyi, kalkınmayı, yükselmeyi, ilerlemeyi, mükemmelleşmeyi (salah) ve bütün halk ve milletlerin tahkikine ve tahsiline çalıştığı buna benzer gaye ve maksatları hedefleyen bir medeniyet inşasının temelidir.⁴⁵

Yüce Yaratıcı, Kur'an'da, yeryüzünün imarı ve orada adalete dayalı bir medeniyet inşa edilmesinin tahakkukuna yönelik bir takım küllî kaideler ve bunların istinbat edildiği cüz'î kaideler vaz' etmiştir. Binaenaleyh, bütün fiilleri dâhil, Allah'ın, kullarıyla ilişki kurmasının, onlara emir ve yasaklar vaz' eden kitaplar göndermesinin ve bu kitaplardaki buyrukların bir sebep ve hikmete dayandığında kuşku yoktur. Yani, hükümlerin bir hikmete bağlı olması prensibi, şeriatın tafsili bütün hükümlerinde geçerlidir.⁴⁶ Örneğin, hayız halinde kadınlara yaklaşmanın yasaklanmasının hikmeti, onlara eziyet vermenin engellenmesine⁴⁷; evlenme emrinin hikmeti, rahatlama (sükûnet), sevgi, merhamet ve neslin devamının sağlanmasına⁴⁸; zinaya yaklaşmanın yasaklanmasının hikmeti, onun bir

⁴¹ ez-Zâriyât 51/56.

⁴² el-Mü'minün 23/115.

⁴³ el-İsrâ 17/9.

⁴⁴ el-Bakara 2/2.

⁴⁵ Hâdimî, “el-İctihâdu'l-Maķāşidî”, 1/69.

⁴⁶ Şâtîbî, *el-Muvafakât*, 2/13.

⁴⁷ el-Bakara 2/222.

⁴⁸ er-Rûm 30/21.

fuhuş, kötü bir yol olmasıyla sonuçlarının mefsedetlere yol açmasına⁴⁹; cihadın farz olmasının hikmeti, zulmü insanlardan uzaklaştırmaya ve onların din, istiklal, menfaat vb. değerlerini savunmalarına⁵⁰ yöneliktir. Yani, Allah'ın fiillerini hikmetsiz yaratması düşünülemez. Kelâmî bir mahiyet taşıyan sebep ve hikmet konusu, ümmet tarafından, daha önce, -böyle bir başlık altında olmasa dahi-, “*salah-aslah*”, “*Allah'ın fiillerinde hikmet*”, “*büsun-kubul*” gibi başlıklar altında tartışılmış ve halen tartışılmaya devam edilmektedir. Örneğin Zemahşerî, tefsirinin mukaddimesinde söze, “Kur'ân'ı maslahatlar gereği düzenli bir şekilde müellef bir kelimeler olarak peyderpey indiren Allah'a hamdolsun”⁵¹ diyerek başlamış ve maslahatlara vurgu yapmıştır. Dolayısıyla *makâsıd* ile *mesâlih* (kulların maslahatları) arasında doğrudan bir ilişki ve mana bakımından bir paralellik söz konusudur. Buna binaen, ‘Kur'ân'ın gönderilmesindeki en yüce gaye, insanların dünya ve ahiret saadetini temin etmektir yani *mesâlibtir*’ diyebiliriz. Makâsıd ve mesâlih kavramlarının birlikte kullanılması, Kur'ân'ın amaçlarının, insanların ihtiyaçlarına göre tanzim edildiğine işaret etmektedir.

Kur'ân'ın/dinin en büyük gayesi, -yeryüzünde insan eliyle kurulacak adalete dayalı bir medeniyete esas olmak üzere- fert ve toplumu fitrat ve ahlak üzere inşa etmektir. İnsan, iyiye de kötüye de elverişli bir fitrata sahiptir. Dolayısıyla insanın ilahi bir destek almaksızın sadece aklıyla adalete dayalı bir medeniyet inşa etmesi/edebilmesi mümkün değildir. Aksini savunanlar olmakla birlikte bize göre insanoğlu yeryüzünde hiçbir zaman ilâhî bir yönlendirme olmadan salt aklıyla adil, yaşanabilir bir düzen kuramamıştır. İşte Kur'ân, bu noksanlığı gidermek için indirilmiştir. Yani Kur'ân, öncelikle, ferdi ve toplumu hidayet ve ıslah etmek için gönderilmiştir. Bu açıdan hidayet ve ıslah Kur'ân'ın en üst gayesi sayılır. “*O, sakıncılar için bir hidayettir*”⁵², “*O, iman eden bir toplum için bir hidayet ve rahmettir*”⁵³ ve “*Gerçek şu ki Kur'ân, (insanları) en doğru yola iletir...*”⁵⁴ âyetleri buna tekabül eder.⁵⁵

Tarihi süreçte, zamanla vahiy ortamından uzaklaşma ve diğer sebeplerle toplumların din anlayışında meydana gelen sapmaların telafi edilmesine yönelik dinî ıslah, Kur'ân'ın en üst gayesi olan hidayet ve ıslahın en başında yer alır. Kur'ân'ın maksatları konusu, *Tefsîru'l-Menâr*'da “İnsan Türünü Yükseltmede Makâsıd'ı'l-Kur'ân ve Ondaki Tekrarlar” başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bazı konuların Kur'ân'da birçok defa tekrar edilmesi, “nefsi, onun derinliklerine işlemiş

⁴⁹ el-İsrâ 17/32.

⁵⁰ en-Nisâ 4/75; el-Hacc 22/78.

⁵¹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûbi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Riyad: Mektebetü'l-Abikân, 1418/1998), 1/95.

⁵² el-Bakara 2/2.

⁵³ en-Nahl 16/64; el-Câsiye 45/20.

⁵⁴ el-İsrâ 17/9.

⁵⁵ Başta İsrâ ve Hucurât sûreleri olmak üzere birçok sûre ve âyet, fertlerin ve toplumların itikâdî ve ahlâkî yönden ıslahını ele alan ilkeler ihtiva etmektedir.

olan kalıntılardan, kötü ve zararlı örf ve adetlerden arındırıp yerine iyilikleri yerleştirme adına tekrarlar, Kur'ân'ın maksatlarının gerçekleşmesi için bir gerekliliktir⁵⁶ şeklinde açıklanmıştır. *Tefsîru'l-Menâr* müelliflerine göre Kur'ân'ın maksatları şunlardır:⁵⁷

- 1- Dinin üç rüknü olan, Allah'a ve âhîret gününe iman ile salih amelin ıslahı.
- 2- Nübüvvet ve risâlete dair konularla peygamberlerin vazifeleri hakkında insanların bilmedikleri hususların açıklanması (buna, kısaca, nübüvvet ve risâlet anlayışının ıslahı diyebiliriz).
- 3- İslâm'ın, selim fıtrat, akıl-fikir, ilim-hikmet, bürhan-hüccet, gönül-viddan, hürriyet ve istiklâl dini olduğunun açıklanması.
- 4- Toplumsal, insani ve siyasi ıslah.
- 5- İbadetler ve yasaklar bakımından şahsi sorumluluklar hakkında İslâm'ın genel üstünlüklerinin ortaya konması.
- 6- İslâm'ın devlet siyasetine dair hükümlerinin açıklanması.
- 7- Mâlî/ekonomik ıslaha yönelik irşat.
- 8- Harp nizamının ıslahı, zararlarının kaldırılması ve insanlığın hayırına tahsis edilmesi.
- 9- Kadınlara, insani, dünyevi ve medeni bütün haklarının verilmesi.
- 10- Kölelik müessesesinin kaldırılması.

Menâr tefsirinde yukarıda söz konusu edilen on madde çerçevesinde Kur'ân'ın maksatlarını şöyle özetlememiz mümkündür:

- 1- Kur'ân'ın maksatları, sadece fıkhi konularla sınırlı değildir. Makâsîd, Kur'ân'ın tamamını kuşatan dinî, ahlakî, hukukî, ferdî, içtimaî ve insanî bütün usûl ve ilkeleri içerir.
- 2- Kur'ân'ın maksatları, fertten topluma, toplumdan da bütün dünyaya uzanan imanî-fikrî, ferdî-içtimaî, siyasî-hukukî ve malî büsbütün bir ıslah projesini içermektedir.
- 3- Kur'ân'ın diğer bir maksadı da onun nüzulüne esas teşkil eden en temel gaye olan ıslahın nasıl gerçekleştirileceğine dair ilke ve esasları açıklamasıdır.⁵⁸

2.1. Kur'ân'ın Küllî ve Cüz'î Maksatları

⁵⁶ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 11/207.

⁵⁷ Söz konusu küllî maksatlar tarafımızdan özetlenerek verilmiştir. Burada dikkati haiz husus, maksatların ahkâma dair olanlarla sınırlandırılmamış olması ve bütün Kur'ân'ı kapsamasıdır. Detayı için bk. *Tefsîru'l-Menâr*, 11/206-293.

⁵⁸ Maşalı, "Yakın Dönem Tefsir Geleneğinde Makâsîd Merkezli Yaklaşım", 265.

Kaynakları bakımından Kur'ân'ın küllî maksatlarından kasıt, Kur'ân ve sahih sünnetin ortaya koyduğu tümel ilkeler ve istikra (birçok nassın incelenmesi) neticesinde ulaşılan tümel öngörülerdir. Örneğin "...Hiçbir kimse gücünün yettiğinden başkasıyla mükellef tutulmaz..."⁵⁹, "Allah size emanetleri (kamu görevlerini) ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman adaletle hüküm vermenizi emreder..."⁶⁰, "Ey iman edenler! Akitlerin gereğini yapınız..."⁶¹, "...Herkesin kazandığı yalnızca kendisine aittir: Hiçbir günabkâr diğer günabkârın suçunu yüklenmez..."⁶², ayetleriyle "Zarar vermek de zarara zararlar karşılık vermek de yoktur"⁶³, "Ameller ancak niyetlere göre değerlendirilir ve herkes sadece niyetinin karşılığını alır..."⁶⁴, "Müslümanların iyi gördüğü şey, Allah katında da iyidir. Onların kötü gördüğü şey, Allah katında da kötüdür."⁶⁵, "...Delil getirmek/ ispat etmek iddia edene, yemin etmek de iddia edilene aittir"⁶⁶, "Allah her şeyin ihsana dayalı yapılmasını emretmiştir"⁶⁷ hadislerinde söz konusu edilen küllî kaideler, nasslara dayalı iken, zarüriyyât, hacıyyât ve tahsîniyyâtın⁶⁸ ve şeriatın diğer genel maksatlarının korunması ile "Bir işten maksat ne ise hükmü ona göre; âdet muhkemdir; zaruretlar memnu şeyleri mübah kılar; meşakkat kolaylaştırmayı celbeder/gerektirir"⁶⁹ vb. fıkıh kaideleri istikraya dayalı tümel/küllî kaidelerdir. Görüldüğü gibi ilkinde nassların direkt delaleti esas alınır iken, ikincisinde içtihat daha da belirgin haldedir. Cüz'î maksatlar/ilkelar ise küllî kaidelerin kendilerinden istinbat edildikleri nasslarda ifadesini bulur. Kur'ân'ın küllî ve cüz'î kaideleri arasında herhangi bir tezat bulunmaz. Şâtîbî küllî-cüz'î ilişkisini şöyle açıklamıştır: Küllî bilgiye/kaideye, ancak cüz'î bilgilerin ele alınması ve incelenmesi (istikrâ) neticesinde ulaşılır. Zira küllî bilgi -küllî olması cihetiyle- cüz'îler yardımıyla bilinmeden önce bizce malum değildir. Dahası o, dış âlemden mevcut değildir. O sadece -makuller konusunda da belirtildiğine göre- cüz'îlerin zımında/muhtevasında bulunmaktadır. Dolayısıyla

⁵⁹ el-Bakara 2/233; Benzer âyetler: el-Bakara 2/286; el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/42; el-Mu'minün 23/62.

⁶⁰ en-Nisâ 4/58.

⁶¹ el-Mâide 5/1.

⁶² el-En'âm 6/164.

⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992), "Ahkâm" 17; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî (İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992), "Akdıye", 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, 1992), 5/327.

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi' u's-Şâhîh*, haz. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Dâru Şahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992), "Bed'u'l-va'hiy", 1, "İmân", 41; Müslim, "İmâre", 155.

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, 1/379.

⁶⁶ Beyhakî, 10/252.

⁶⁷ Müslim, "Şayd ve Zebâih" 57. Tirmizî, "Diyât", 4.

⁶⁸ zarüriyyât, dinin, nefsin, neslin, malın ve aklın korunması gibi onsuz olunmayan, din ve dünya işlerinin kıvamı kendilerine bağlı olan hususlardır. Hacıyyât da ibadetler, muamelat, cezai hükümler ve adetler gibi onsuz olmakla birlikte genişlik ve rahatlık sağladığından dolayı ihtiyaç duyulan aksi halde sıkıntı ve zorluğa maruz kalınan hususlardır. Tahsîniyyât ise, zarüriyyât ve hacıyyâtın kapsam alanında farzların dışında temizlik, amellerde samimiyether işte Allah'ın rızasını gözetmek gibi mekarim-i ahlak mesabesinde olan hususlardır. Şâtîbî, *el-Muvafakat*, 2/17-23.

⁶⁹ Ali Haydar Efendi, *Dureru'l-hukkâm şerhu mecelleti'l-ahkâm*, çev. Raşit Gündoğdu - Osman Erdem (İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ts.), 1/12, 46, 50, 60.

cüz'iyi hesaba katmadan küllî ile yetinmek, -cüz'î bilgiye dayanmadığından dolayı- henüz hakkında bilgi sahibi olunmayan bir şeyle yetinmek demektir. Yani, cüz'î bilgi, kendisiyle ilim meydana gelen şeydir.⁷⁰ Şâṭibî'ye göre cüz'î ilkeler -ki bunlar ve bunların altında bulunan ilkeler şeriatın esaslarıdır- söz konusu küllî kaidelerden alınmıştır. Küllî ilkelerin yanında cüz'î ilkelerin durumu, mevcudat türlerinden her bir türün küllisi ile cüz'îsi arasındaki ilişki gibidir. Dolayısıyla kitap, sünnet, icmâ ve kıyas gibi hususi delillerin uygulanması halinde, bu cüz'î ilkelerin, söz konusu küllî ilkelerle ilişkilendirilmesi gerekir. Çünkü cüz'î ilkelerin küllî kaidelerden bağımsız olması mümkün değildir. Buna göre cüz'î/detay bir konuda, onun dayanmış olduğu küllî kaideyi hesaba katmadan bir nassa tutunan kimse şüphesiz hata etmiş olur. Yani, küllî kaidesini hesaba katmadan cüz'îye yönelen kimse hata ettiği gibi, cüz'îsini bırakıp da sadece küllî kaide ile hareket eden kimse de hata etmiş olur.⁷¹ Bu değerlendirmelerden hareketle ve özetle ifade edecek olursak, Kur'ân'ın ihtiva ettiği küllî ilkeler, ondaki cüz'î ilkelerden (âyetler) çıkar. Binaenaleyh, cüz'îleri dikkate almadan küllîlere ulaşmanın imkânı yoktur. Allah'ın maksadına ulaşma adına doğru olan, cüz'îden hareketle -küllî ve cüz'î- her ikisinin birlikte değerlendirilmesidir.

Allah Teâlâ, “*yeryüzünde halife*”⁷² sıfatıyla yarattığı insanı, yaratıp kendi başına bırakmamış⁷³, -hem dünyada şeref ve haysiyetle yaşamasına, hem de ahiret saadetini kazanmasına hizmet etmek adına- onunla olan iletişimini sürdürmüştür. Vahiy ve nübüvvet kurumu işte bu iletişimin ete kemiğe bürünmüş halinden ibarettir. İnsanın “yeryüzünde halife” olarak yaratılması, onun, akli ve vahiy desteğiyle yeryüzünü imar etmekle, yeryüzünde adalet ve eşitlik ekseninde, yaşanabilir bir sistem kurmakla görevli olmasına⁷⁴ karşılık gelir. Küllî maksatlar ile hem Kur'ân ve sahih sünnetin doğrudan ortaya koyduğu genel/tümel ilkeleri, hem de içtihat ve istikrâ yoluyla nassların bütüncül bir değerlendirmeye tabi tutulması neticesinde elde edilen genel ilkeleri kastetmekteyiz. Şu kadar var ki küllî kaidelerin tespitinde, maksat-lafız dengesinin (maksadın lafza, lafzın maksada uyması) gözetilmesi gerekir. Nassların lafız-maksat doğrultusunda anlaşılması yöntemi gerek sahabe neslinde gerek müçtehit imamlarda belirgin bir şekilde işletilmiştir. Fakat söz konusu yaklaşım, ilerleyen zamanlarda yerini, mezhep birikimi ile kayıtlı literal (lafızcı) bir yorumlama yöntemine bırakmıştır.⁷⁵

⁷⁰ Şâṭibî, *el-Muwafakât*, 3/174-175.

⁷¹ Şâṭibî, *el-Muwafakât*, 3/173-174.

⁷² “*Hani Rabbin melekelere: Gerçek şu ki ben yeryüzünde bir halife yaratacağım demişti...*” el-Bakara 2/30.

⁷³ el-Mü'minün 23/115; el-İnsân 75/36.

⁷⁴ “... هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا ...” Hüd 11/61. Bu âyet, İbn Âşûr tarafından “O, sizi topraktan yarattı ve sizi orayı imar edenler kıldı” şeklinde tefsir edilmiştir. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tabrîr ve't-temwîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984), 12/108.

⁷⁵ Ahmet Yaman, “Makâsîd Merkezli Kur'ân-Sünnet ve İslâm Anlayışı”, *Makâsîdî Tefsîr*, ed. Mustafa Çağrıncı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 162.

Çağımızda bu yöntemin (lafız-maksat dengesi) işletilmesi ise kanaatimizce ferdi akıldan çok, kolektif akılla mümkün olabilir. Bu da yetkin kişilerin birlikte çalışmasını gerektirir.

Kur’ân’ın maksatlarına temel teşkil eden en büyük gerekçe, insanın değeri ve saygınlığıdır. Bu, Kur’ân’da “*Andolsun biz Âdemoğlunu/ insanı saygın kıldık. Onları karada ve denizde (nakil vasıtalarıyla) taşıdık, onları temiz ve güzel yiyeceklerle rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık*”⁷⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Âyette dikkati haiz husus, öncelikle insanın yaratılış üstünlüğüne işaret edilmesidir. Bu âyetten yola çıkılarak, rahatlıkla -inanmış olsun, olmasın-, insanın, insan olduğu için değerli/saygın olduğu söylenebilir. İnsanın bu saygınlığı, yeryüzünün ve hatta kâinâtın nimetlerinden istifade etmesinin en temel gerekçesi olmalıdır. Aynı şekilde, inanan ya da inanmayan her insanın, yaratıcı tarafından, yeryüzünü imar etmekle görevlendirilmesi de bu saygınlığın bir tezahürüdür. Allâl el-Fâsî’ye göre İslâm şeriatının genel maksadı, yeryüzünü imar etmek, orada birlikte yaşanabilecek bir sistem kurmak ve onu muhafaza etmek, -halife kılınanların iyiliği dâhil- kurulan bu sistemin salâhını sürdürmek ve -adalet, istikamet, akıl ve amelde iyilik, yeryüzünü ıslah etmek, oradaki doğal kaynakları keşfedip çıkarmak ve insanlığın menfaatlerine yönelik çalışmalar yapmak gibi- insanların yapmakla mükellef tutuldukları görevleri yapmalarınıdır.⁷⁷

Allah’ı tanımak, O’na iman etmek ve salih amel işlemek şeklinde özetleyebileceğimiz Kur’ân’ın küllî maksatlarını, aşağıdaki başlıklar altında ele almak mümkündür.

2.1.1. Tevhit (Allah’ı Tanımak ve Sadece O’na Kulluk Etmek)

Tevhit, insan fitratına en uygun akidedir. Kur’ân’ın diğer tüm maksatlarının kendisine dayanıp güç aldığı, maksatların da maksadı diyebileceğimiz tevhit, Allah’ı tanımak ve -ibadet ve dünyevî görevleri yerine getirmek anlamında- sadece O’na kulluk etmektir. Yani tevhit, Kur’ân’ın maksatlarının en temel unsurudur. Tevhidi, kulluğun doğruya kanalize edilmesi şeklinde de ifade etmek mümkündür. Nitekim Rabbimiz: “*Ben cin ve insanları ancak (yalnızca) bana kulluk etsinler diye yarattım*”⁷⁸ buyurmuştur. Hz. Peygamber’in dinî görevine, paganizm/putpereslik yerine tevhid akidesini yerleştirmek⁷⁹ suretiyle başlaması buna tekabül eder. Tevhit, Kur’ân’ın maksatlarını gerçekleştirme bağlamında, fert ve toplumun muhtaç olduğu özgürlüğün teminatıdır. Fikri ve vicdanî hür olmayan

⁷⁶ el-İsrâ 17/70.

⁷⁷ Allâl el-Fâsî, *Makâşıdu’ş-şer’ati’l-İslâmiyye ve mekârimuhâ*,45-46.

⁷⁸ ez-Zâriyât 51/56.

⁷⁹ el-Bakara 2/163, 255; Âl-i İmrân 3/62, 64; en-Nisâ 4/87; el-En’âm 6/102, 106; et-Tevbe 9/31, 129; el-Ankebût 29/61; es-Sâffât 37/4-5; ez-Zümer 39/3; el-Ahkâf 46/22;

yani ruhen hür olmayan insanlardan fitratı ve adaleti merkeze alan bir medeniyet inşa etmeleri beklenmemelidir. Tevhidin zıttı olan şirk, Allah'a yapılmış büyük bir zulüm⁸⁰ olduğu gibi aynı zamanda, -zulme sebebiyet vermesi bakımından- insanlara yapılmış bir zulümdür. Dolayısıyla tevhit akidesine sahip olmayanların zulmü gidermeleri ve adaleti tecelli ettirmeleri düşünülemez.⁸¹

2.1.2. Fıtrat ve Ahlak

Maḳāşid, -insanın tevhide elverişli yaratılması anlamında- “fıtrat” üzerine inşa edilmiştir. “(Ey Muhammed! Yüzünü/özünü -bir hanîf (Allah'ı birleyen) olarak- dine; Allah'ın insanları başlangıçta yaratmış olduğu fitrata çevir/yönelt. Allah'ın yaratışında bir değişiklik olmaz. Bu, dosdoğru dindir/dosdoğru din, budur. Fakat insanların birçoğu (bunu) bilmez”⁸² âyeti buna delalet eder. Âyette söz konusu edilen dinden (ed-dîn) kasıt, kuşkusuz İslâm dinidir. Çünkü hitap, Hz. Muhammed'e (sav) yöneliktir. O, kendisiyle gönderildiği dine yüzünü/özünü döndürmekle memurdur. Yüzünü dine çevirmekten (iḳâmetu'l-vech liddîn) maksat, dine/İslâm'a yönelmek ve onun için gayret sarf etmektir. Yüz (vech) ile de bütün benliği/varlığı kastedilmiştir. Hanîf kelimesi ise yüzünü (vechik) kelimesinden hâldir ve meyleden demektir. Burada hanîften maksat, bu dinin dışında şirki esas alan dinlerden uzaklaşmaktır. Bunun delili, “şirk koşmaksızın Allah'a yönelenler (olun)...”⁸³ âyetidir. Tefsircilerin ittifakıyla bütün Müslümanlar bu hitabın (âyetin) muhatabıdır. Bu âyetteki “fıtrat”tan kasıt, akaidiyle ve hukukuyla dinin bütünüdür. Allah'ın fitratı (fıtratallah) tamlaması hâl olan mansüb “hanîfen” kelimesinden bedeldir ve ikinci hâldir. Buna göre mana şöyle olur: Yüzünü/özünü hanîf ve fıtrat olan dine/İslâm'a çevir. Din ile de akâid ve ahkâm (hukuk normları) cinsinden din diye isimlendirilen hususların tümü kastedilmektedir.⁸⁴ Zemahşerî'ye göre aynı âyette geçen, “...Allah'ın yaratışında değişme olmaz...” ifadesine bakıldığında fıtratın, yaratılış (hilkat) anlamına geldiği anlaşılır. Buna göre mana, “Allah insanları, ondan uzaklaşmadan ve onu inkâr etmeden tevhide ve İslâm dinine elverişli yaratmıştır.” demek olur. Çünkü İslâm, akla uygun, doğru fikir ve düşünceye uyumlu bir dindir. Hatta insanlar, kendi başına bırakılsalar bile İslâm'a başka bir dini tercih etmezlerdi. İnsanlardan yolunu şaşırانlar bulunmakta ise de bunlar, insan ve cin şeytanların saptırmasıyla yoldan çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in “Bütün kullarımı hanîf olarak yarattım. Zamanla şeytanlar onları dinlerinden çevirdi ve onlara dışındakileri bana ortak koşmayı emretti”⁸⁵, “Her çocuk fıtrat üzere/Müslüman doğar. Bu, kendi

⁸⁰ Lukmân 31/13.

⁸¹ “Dini (tevhidî) yalanlayan kimseyi gördün mü? İşte o, yetimi itip kakan/aşağılayan kimsedir. Ayrıca o, yoksulu doyurmaya yanaşmaz” el-Mâ'un 107/1-3.

⁸² er-Rûm 30/30.

⁸³ el-Hac 22/31.

⁸⁴ İbn 'Aşûr, *Maḳâsüdü's-Şeriatil-İslâmiyye*, 91, 93.

⁸⁵ Müslim, “Cennet” 63.

*ebeveyni tarafından Yahudileştirilmesine veya Hristiyanlaştırılmasına kadar devam eder*⁸⁶ sözleri bu kabildendir.⁸⁷ Kısaca fitrat, yaratılıştır, yani Allah'ın her varlıkta ortaya koyduğu nizam/düzendir. İnsanın fitratı da insanın gizli yahut açık, yani bedenen ve ruhen/aklen üzerinde yaratıldığı haldir.⁸⁸

İnsanın üzerinde yaratıldığı fitratı, onun İslâm'a yatkınlığına ve imana elverişliliğine delalet eder. Yani fitrat ve akıl Allah'ı bilmenin kaynağıdır. İmam Ebû Hanîfe'ye göre, Allah insanlara peygamber göndermeseydi bile insanların O'nu akıllarıyla bilmeleri gerekirdi. Ancak bu durumda onlar, kendilerine peygamber gönderilinceye kadar emir ve yasaklardan sorumlu olmazlardı. Hiç kimse yaratıcısını bilmemekte mazur değildir. Çünkü herkes, gökleri, yerleri, kendisini ve başkalarını kimin yarattığını sezmektedir.⁸⁹

2.1.3. Müsamaha (Hoşgörü), Din ve İnanç Özgürlüğü

Dinî hoşgörü diyebileceğimiz bu kaide, Kur'ân'ın maksatlarına temel teşkil eden "insanın değeri ve saygınlığı" esasına dayanır. Kur'ân'da hoşgörü, irade ve din hürriyetine delalet eden birçok âyet bulunmaktadır. "*Din konusunda zorlama yoktur. Zira hak ile batıl iyice ayrılmıştır...*"⁹⁰, "... Her biriniz için bir şariat ve bir yol belirledik. Eğer Allah dileseydi sizi tek bir ümmet/millet yapardı. Ancak O, size verdikleriyle sizi sınamak istemiştir. Öyleyse hayırlı işlerde yarışın..."⁹¹, "*De ki, hak/doğru, Rabbinizden gelenidir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin...*"⁹² ve "*Bu (söylediklerimiz) sadece bir öğüttür. Kim dilerse Rabbine giden yolu bulur*"⁹³ âyetleri bunlardan birkaçıdır. "*Sizin dininiz size, benim dinim bana*"⁹⁴ ve "*Şayet seni yalanlamaya devam ederlerse, onlara: "Benim amelim bana, sizin ameliniz de size aittir; siz benim yapacaklarımda sorumlu değilsiniz, ben de sizin yapacaklarımda sorumlu değilim" de*"⁹⁵ âyetleri de müsamahadaki son sınırı belirler.⁹⁶ Müşrik ve irtidât edenlerin öldürülmesi ise salt şirklerinden yahut din değiştirmelerinden değil, onların müminlerle din savaşı yapmaları, onları yurtlarından çıkarmaya çalışmaları⁹⁷ ile vatan hainliğine tekabül eden kâfirlerle iş birliği yapmalarından dolayıdır. Bununla birlikte

⁸⁶ Buḥārī, "Cenâiz" 80; Müslim, "Kâder", 22-25.

⁸⁷ Zemaḥşerî, el-Keşşâf, 4/577-578.

⁸⁸ İbn 'Âşûr, *Makâsıdül-Şeriatil-İslâmiyye*, 93.

⁸⁹ Beyazîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 89-90.

⁹⁰ el-Bakara 2/256.

⁹¹ el-Mâide 5/48. Ayrıca bk. Hüd 11/118.

⁹² el-Kehf 18/29.

⁹³ el-Muzemmil, 73/19; el-İnsân 76/29.

⁹⁴ el-Kâfirûn 109/6.

⁹⁵ Yûnus 10/41; Benzer âyetler: el-Bakara 2/139; el-Kaşaf 28/55; eş-Şûrâ 42/15.

⁹⁶ Ahmed 'Abdu'l-Kerîm Kubeyî, "et-Tefsîru'l-Makâsıdî ve ehemmiyetuhu fi te'sîli'l-hıvâr me'a'l-ğayr", *Mecelltu Cami'ati Ş-Şarika li'l-'ulumî Ş-Şer'iyye ve'd-dirasati'l-İslâmiyye*, 16/1, (Haziran 2019), 719.

⁹⁷ el-Mümtehine 60/8-9.

vatan hainliği, sadece müşrik ve mürtedlere ait bir haslet değildir. Kısaca, fikhî/dini bir kavram olan mürtedlik, kanaatimizce dini değil, vatan hainliğine karşılık gelen siyasi bir suçtur.

Yukarıdaki âyetlere dayanarak şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür: Din mensupları arasında gerçekleşen dinî ayırım, her grubu rahatlatır ve her insanı sevdiği, tercih ettiği, inanıp icraata döktüğü şeylerden sorumlu kılar. Çünkü dinde zorlama yoktur. Din, ikna, hürriyet ve seçme/tercih etme esası üzere kurulur. Bu, -aynı zamanda- her insana yaptıklarından dolayı sorumluluk yüklemenin de esası/gerekçesidir. Herkes filinin, inanç ve sözünün akıbetini görecektir. İkna ve -taassup, nefret ve irsîlikten bağımsız- hür aklın kullanımı işe yaramadığı/yetmediği zaman, her insan diğerini tercih ve inandıklarıyla baş başa bırakmakla yükümlüdür.⁹⁸ Aşağıdaki âyetler de din-den nefret ettirmeme maksadına mebnidir: “(O zaman) Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davran-dın. Şayet kaba katı kalpli olsaydın elbette etrafından dağılıp giderlerdi. Artık onları affet ve onlar için Allah’tan bağışlanma dile. Dünya işlerinde de onlarla istişare et...”⁹⁹, “Mümin kullarıma (kâfirlere) en güzel sözle hitap etmelerini söyle. Yoksa şeytan aralarını bozar. Çünkü şeytan insanın apaçık düşmanıdır”¹⁰⁰, “(Ey Mûsâ ve Hârûn!) Firavun’a gidin, çünkü o azmıştır. Ona yumuşak söz söyleyin. Belki söz dinler yahut korkar (da azgınlık etmekten vazgeçer).”¹⁰¹, “(Ey müminler!) Allah’tan başkasına tapanlara (ve onların putlarına) sövmeyiniz. Yoksa onlar da sinirlenip düşmanlık ederek bilgisizce Allah’a söverler...”¹⁰²

Bu ve benzeri âyetlerden çıkan sonuç, inançlarından dolayı insanların tahkir edilmemesi, onlara din dayatılmaması, gayri müslimlerin haklarının korunması ve onlara güzel muamelede bulunulmasıdır. Rasûlullah bizim için güzel bir örnektir. Nitekim o, müşrik, mecûsî, ehli kitap bütün gayri müslimlere güzel muamelede bulunmuştur. O, bu bağlamda: “(İnansın-inanmasın) insanlara merhamet etmeyene Allah merhamet etmez”¹⁰³ buyurmuştur.¹⁰⁴

2.1.4. Adalet ve Eşitlik

Adalet, sözlükte, bir şeyin yerini alması bakımından eşitlik manasını karşılayan bir lafızdır. “*el-Adliü*” ve “*el-idliü*” birbirine yakın anlam ifade eder. *el-Adliü*, -hükümler gibi- basiret ile anlaşılabilir konularda kullanılırken, *el-idliü* ve *el-adliü*, tartılan, sayılan ve ölçülen nesnelere gibi duyu organlarıyla

⁹⁸ Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-vasîf* (Şam: Dâru'l-Fikr, 1436/2015), 3/2948.

⁹⁹ Âlu İmrân 3/159.

¹⁰⁰ el-İsrâ 17/53.

¹⁰¹ Tâ-hâ 20/43-44.

¹⁰² el-En'âm 8/108.

¹⁰³ Buḥārî, “Tevhîd” 2.

¹⁰⁴ Kubeyî, “et-Tefsîru'l-Makâşidî ve ehemmiyetuh”, 727-728.

idrak edilen hususlarda kullanılır.¹⁰⁵ Râgıb el-İsfahânî adaleti, âyetler ve hadislerden mülhem ve ih-san ile kıyasla şöyle tarif etmiştir: Adalet, -iyiliğe iyilik, kötülüğe kötülük- karşılık vermede eşit dav-ranmaktır. İhsan ise, iyiliğe ondan daha güzeliyle, kötülüğe ise ondan daha azıyla mukabelede bu-lunmaktır.¹⁰⁶ Ona göre ihsan adaletin üstünde yer alır. Bu bakımdan adalet, kişinin borcunu öde-mesi, alacağını almasıdır. İhsan ise borcunu fazlasıyla ödemesi, alacağından daha azını almasıdır. Adaleti gözetmek vacip iken, ihsanı gözetmek mendup ve nafilidir.¹⁰⁷ Adalet, vicdanın doğruluğuna hükmettiği şeydir. Zulmün zıttıdır, hak ile hükmetmektir.¹⁰⁸ İstihkakların göz önünde tutulması, hakkını hak sahiplerine hak ediş derecesine göre vermek ve istihkakı eşit olanlara eşit davranmak demektir.¹⁰⁹

Eşitlik sözlükte, müsâvîlik, denklik, birbirinden faksız, aynı halde ve derecede olmak¹¹⁰ gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise “insanlar arasında dil, renk, ırk, cinsiyet, düşünce ve din/inanç sebebiyle ayırım yapmamak” demektir. Buna göre insan olması bakımından herkes kanun nazarında eşittir ve prensip olarak eşit muamele müstahaktır.¹¹¹

Adalet, toplumu ayakta tutan en önemli değerdir yani, İslâm toplumunun ictimâî değerleri-nin en başında yer alır. Başka bir açıdan, yönetimlerin devamını sağlayan en önemli temeldir. Bu yüzden “adalet mülkün temelidir” denmiştir. Elmalılı M. Hamdi Yazır (1878-1942), adaletin değe-rini şöyle açıklar: “Dünyada ictimâî kesblerin kâr-u zararını adaletle tevzî etmeyen ve yekdiğerinin mesaisinden kendi hakk-ı kesbi olmayarak intifaa (faydalanmaya) çalışan ümmetler, çabuk munkarız olurlar (tükenirler) ve böyle zalimler, ümmet ve imamete layık olamazlar.”¹¹² Adaletin ölçüsüne ge-lince, Kur'ân'a göre adaletin ölçüsü hakkaniyet ve eşitliktir. “*Bizim yarattığımız insanlardan öyle bir ümmet vardır ki, onlar hakka yol gösterirler ve hak ile adaleti yerine getirirler*”¹¹³ âyeti buna delalet eder. İbn Kayyım'a (öl. 751/1350) göre şeriatın temeli ve esası, hikmetler ve kulların dünya ve ahiretteki mas-lahatlarıdır. Şeriat, tümüyle adalet, tümüyle rahmet, tümüyle maslahat ve tümüyle hikmettir. Ada-

¹⁰⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “adl”, 325.

¹⁰⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “adl”, 325.

¹⁰⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “hsn”, 119.

¹⁰⁸ Cemaleddin Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “adl” (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.) 11/430.

¹⁰⁹ Ebu'l-Bakâ Eyyub b. Musa el-Kefevî, *el-Külliyat* (İstanbul: el-Matbaatu'l-Âmire, 1287/1869), 466.

¹¹⁰ Ferit Devellioglu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2017), 864.

¹¹¹ Servet Armağan, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler* (Ankara: DİB. Yayınları 1987), 20.

¹¹² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Nebioğlu Basımevi, 3. Basım, 1968), 1/511.

¹¹³ el-A'râf 7/181.

letten zulme, rahmetten aksine, maslahattan mefsedete, hikmetten abese/oyalanmaya dönüşen hiçbir mesele -ona tevîl edilerek ilave edilse bile- şeriatın değildir. Şeriat, kulları için Allah'ın adaleti, genel anlamda yarattıkları için onun rahmetidir.¹¹⁴

2.1.5. Kolaylık/Kolaylaştırmak

Kur'ân, yaklaşık yirmi üç yılda nazil olmuştur. Yani onun inişinde muhatap kitlelerin menfaat ve maslahatına yönelik bir tedricilik söz konusudur. Bu durum, yani, Kur'ân hükümlerinde tedricilik, Kur'ân'ın küllî maksatlarından kolaylaştırmaya tekabül eder. Müşriklere, “ey müşrikler!” ve -Kâfirûn sûresi¹¹⁵ hariç- “ey kâfirler!” şeklinde hitap edilmeyip “ey insanlar!” şeklinde hitap edilmesi de bu kabildendir. Aksi halde tamamen dışlanıp İslâm'a girmelerinin önü alınmış olacaktır. Örneğin, “Ey insanlar! (başka varlıklara değil) sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin. Belki sakınır ve korunursunuz”¹¹⁶ âyeti ve benzer âyetler inanmayanlara kapıyı daima açık bulundurmaya emretmektedir.

Sonuç olarak, Kur'ân'ın küllî maksatlarıyla bağdaşmayan rivayet ve görüşlerin kaynak olarak değerlendirilmesi ve bunlar üzerine hüküm inşa edilmesi -yaratıcının muradına aykırı düşmesi sebebiyle- doğru değildir. Bunların yerine, kıyas, istihsân ve içtihadın işletilmesi esas olmalıdır.

3. Makâsîdî Tefsir

Makâsîd kavramını daha önce izah etmiş idik. Burada ise sözlük ve terim anlamlarıyla tefsir ve Makâsîdî tefsir kavramlarını açıklamak istiyoruz.

3.1. Tefsir ve Makâsîdî Tefsir Kavramları

3.1.1. Tefsir Kavramı

Sözlükte açıklamak, keşfetmek ve örtüyü/örtülü bir şeyi açmak, makul manayı ortaya çıkarmak gibi anlamlara gelen tefsîr, (فَسَّرَ - يَفْسِرُ - فَسْرٌ) fiilinden türetilmiş (تَفْعِيل) babında çoğulu tefâsîr

¹¹⁴ İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-İ'lâmü'l-muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1973), 3/3.

¹¹⁵ Kâfirûn sûresi, iman etmelerinden ümit kesilen müşriklere yönelik bir son sözdür. Bununla, müşriklere hem tevhit ile şirk arasındaki fark kavratılmaya çalışılmış, hem de şirk koşmaları sebebiyle son kez uyarı yapılmıştır. “Sizin dininiz size, benim dinim de bana” demek suretiyle insanlara en nihayetinde din dayatılmayacağı ifade edilmiş olmaktadır. Vehbe ez-Zuhaylî'ye göre ‘sürede vurgulanan iman küfür ayrımı kararı ve her topluluk yahut cemaati kendi diniyle özerk/özdeş kılan nihai söz, şirkiniz yahut küfrünüz size aittir. Tevhit, Allah'a karşı samimiyet ve teslimiyet olan dinim ve yolum da bana aittir. Şirk dininiz sizindir ve o sizi aşip bana ulaşmayacağı gibi tevhidî esas alan dinim ise benimle sınırlıdır ve beni aşip size ulaşmaz’ sözüdür. Bk. Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Vasîf*, 3/2947-2948.

¹¹⁶ el-Bakara 2/21; Benzer âyetler için bk. el-Furkân 25/63; el-Kaşâş 28/55; Fuşşilet 41/33-34.

olan bir mastardır. Yukarıdaki anlamlara ilaveten; idrar tahlili gibi, hastalıkların sebebini ortaya çıkarmak için yapılan tahliller ile bir hususun açılımını ve manasının anlaşılmasını mümkün kılan her şeye de tefsîr denmektedir.¹¹⁷

Terim olarak *tefsîr*, “Allah Teâlâ'nın kelâmını açıklamak, izah etmek, müşkil olan lafızdan kastedilen manayı ortaya çıkarmak”¹¹⁸ demektir. Zerkeşî'ye (745/1344-794/1391) göre ulemanın örfünde *tefsîr*, “Kur'ân'ın manasının keşfi ve Allah'ın muradının beyanı” anlamına gelmektedir.¹¹⁹ Bir ilim olarak ele alındığı zaman da tefsîr, “insan gücü ve Arap dilinin verdiği imkân nispetinde Allah'ın murâdına delâlet etmesi bakımından Kur'ân metninin içerdiği manaları ortaya koyan ilim” demektir.¹²⁰ İbn Âşûr'a göre de “Kur'ân lafızlarının manalarının açıklanmasını ve -kısa ya da uzun bir şekilde- o manalardan istifade etme yollarını ele alan/araştıran ilmin adıdır.”¹²¹ Kanaatimizce tefsire getirilen bu tariflere, “nassların mündemiç olduğu hikmet ve illetlerin açıklanması ile bunlardan evrensel hükümler çıkarılmasını ele alan/araştıran bir ilimdir” ifadesinin de eklenmesi gerekir.

3.1.2. Makâsıdî Tefsir Kavramı

Makâsıdî tefsir, içinde bulunduğumuz asır tefsir faaliyetlerinde ön plana çıkmış mühim bir tefsir yöntemidir. Başka bir ifadeyle çağdaş ulemanın ilgi duyduğu çağdaş tefsir yöntemlerinden biridir. Kavram olarak, tefsir ve makâsıd kelimelerinden oluşan bir sıfat tamlamasıdır. Literatüre yeni girmiş olmasına rağmen bazı tarifler yapıldığı görülmektedir. Vasfî Âşûr Ebû Zeyd'e göre makâsıdî tefsir, fert ve toplum olarak kulların maslahatının gerçekleştirilmesinde kendisinden faydalanma keyfiyetinin beyanıyla birlikte, küllî ve cüz'î olarak Kur'ân'ın merkeze aldığı mana ve gayelerin açıklanmasını ele alan bir tefsir yöntemidir. Yani makâsıdî tefsir, sadece manaları açıklamak

¹¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “fsr”, 5/55; es-Seyyid Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, thk. Abdüsettar Ahmed Ferac (Küveyt: Tüراسü'l-Arabî, 2001), “fsr”, 13/323; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “fsr”, 380.

¹¹⁸ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, thk: Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî (Kahire: ed-Dâru'l-Mısıriyye li'Te'lîf ve't-Tercüme, 1967), “fsr”, 12/406-407; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “fsr”, 5/55; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, “fsr”, 13/323; Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, thk. Fatma Yusuf el-Haymî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004), 1/13.

¹¹⁹ Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1972), 2/149; İbn Âşûr'a göre “Allah'ın muradının tümüne vakıf olmak mümkündür” demekle “Allah'ın muradının tümüne vakıf olmak mümkün değildir” demek arasında bir fark yoktur ve bunlar gereksiz tartışmalardır. Çünkü kasıt, akli olan değil, gerçekten meydana gelendir. Allah'ın muradının tümüne vakıf olmaktan mazur olmakla birlikte, müfessire, gücü ve ilmi nisbetinde konuyu derinlemesine araştırmayı teklif etmeye bir mani yoktur. İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 1/39.

¹²⁰ Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâbilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevz Ahmed Zemarî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1415/1995), 2/6; Muhsin Demirci, *Tefsîr Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyât Fak. Vakfı Yayınları, 2009), 22.

¹²¹ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr*, 1/11.

için yapılan bir faaliyet değildir. Bunun da ötesinde o, çağdaş hayata yönelik Kur'ân'ın yol göstericiliğinin nasıl belirleneceği ile -fert, aile, toplum, devlet, ümmet ve tüm insanlık gibi- içtimâî halkaların ondan nasıl istifade edeceğini açıklamak için gerçekleştirilen bir faaliyettir.¹²²

Makâsîdî tefsire dair diğer bir tanım da şöyledir: Allah'ın, Kur'ân-ı Kerîm'de nass olarak veya istinbat yoluyla indirdiği mazmun, ilke, küllî kaide, illet, hikmet ve gayelerin, Kur'ân'ın lafız, terkip, âyet, sûre ve konularından çıkarılması ve bunların bütüncül yapısının açıklanmasıdır.¹²³ Makâsîdî tefsiri -her iki tarifi de dikkate alarak- kısa ve öz bir şekilde şöyle tarif etmemiz mümkündür: Makâsîdî tefsir, Kur'ân'ı, içerdiği küllî maksatlar ekseninde tefsir etmeyi, böylece insanlara yol göstermeyi ve onların hayatın her alanında Kur'ân'dan azamî derecede istifade etmelerini hedefleyen bir tefsir yöntemidir. Yukarıda temas ettiğimiz geleneksel tefsir tarifiyle makâsîdî tefsire getirilen bu tarifler her ne kadar birbirine yakın ise de makâsîdî tefsirde, -tefsire nazaran- nasllara yönelik daha vurgulu bir zihniyet, illet ve hikmet yaklaşımı söz konusudur. Diğer taraftan -klasik tefsir anlayışı dâhilinde- müfessirler, -istisnalar olmakla birlikte- genel, küllî ve üst maksatların istikrâ ve istinbatına yönelmemişlerdir.¹²⁴

Makâşîdî tefsiri, genel ve özel olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Genel makâşîdî tefsir, tevhit, hidayet ve adalet gibi Kur'ân'ın merkeze aldığı küllî ve genel gayeleri ele alır. Özel makâşîdî tefsir ise ibadetler, aile, ahlak vb. konular ile sûrelerin özel maksatlarını ve Kur'ân lafızlarının tafsilatlı maksatlarını ele alır.¹²⁵

Makâsîdî tefsir, Kur'ân'ın, maksatları bağlamında okunmasını ve öncelikle ondaki küllî gayelerin belirlenmesini temel alır. Bu haliyle dinin, toplumsal hayatta daha doğru ve aktif bir rol oynaması gerektiğine dikkat çekilmiş olmaktadır. Makâsîdî tefsir, âyet ve sûreleri dikkatlice okumayı ve üzerinde derin derin tedebbür etmeyi gerektirir. Bu şekliyle o, Kur'ân'ın küllî ve cüz'î mana ve gayelerinin keşfi ile onlardan kulların yararına fayda temin etmek üzerinde yoğunlaşan içtihadî bir yöntemdir. Makâsîdî tefsir yönteminde bir konuyla ilgili âyetler toplanır, her konunun hedeflerine bakılır sonra da söz konusu âyet ve sûrelerden en büyük maksadın yani ana fikrin çıkarılmasına yönelik değerlendirme yapılır. Ayrıca rivayet tefsirinin kuralları işletilir, âyetlerin bağlamı ve âyetlerin birbiriyle olan münasebeti daima gözetilir.

¹²² Vasfî Âşûr Ebû Zeyd, "et-Tefsîru'l-makâsîdî li's-suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm fi Zıllali'l-Kur'ân Ünmûzecen", *Mu'temeri fehmî'l-Kur'ân beyne'n-nassi ve'l-vâkı'* (Cezayir: Usûlü'd-Dîn Fakültesi Yayınları, 2013), 7.

¹²³ Ali Muhammed Es'ad, "İslâm Geleneğinde Makâsîd Düşüncesi ve Makâsîd Merkezli Tefsir", *Makâsîdî Tefsir*, ed. Mustafa Çağrırcı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 200.

¹²⁴ Es'ad, "İslâm Geleneğinde Makâsîd Düşüncesi ve Makâsîd Merkezli Tefsir", 201.

¹²⁵ Ebû Zeyd, *et-Tefsîru'l-makâsîdî li's-suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 8-11.

Kur'ân'ı maksatları bağlamında tefsir etme geleneğini İslâm'ın ilk dönemlerine vardırarak mümkündür. Bundan da öte, Kur'ân'ın maksatlarını en iyi anlayan ve bilen Hz. Peygamber (sav) olduğunda şüphe yoktur. Kur'ân'ın ilk müfessiri olan Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın tefsirine yönelik açıklamaları, -sınırlı sayıda olsa da- tamamen Kur'ân'ın maksatları ekseninde gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle onun sünneti, her bir hükmün özel gayesinin tahakkuku ile ortaya çıkmıştır. Kur'ân'ın yorumlanmasında tefsir ve te'vil ayırımına giden Taberî (öl. 310/923) ve Mâtürîdî (öl. 333/944), Kur'ân'ı maksatları ekseninde yorumlayan ilk müfessirlerden sayılır.¹²⁶ Hakîm et-Tirmîzî (öl. 320/932), Ebu'l-Hasan el-Âmirî (öl. 381/992), Cüveynî, Gazzâlî ve İbn Teymiyye (öl. 728/1328) makâsıdî tefsirin diğer temsilcilerinden bazılarıdır. Muhammed Abduh, M. Reşid Rızâ ve İbn Âşûr ise bu yöntemin çağımızda önde gelen temsilcilerindendir. Modern çağda Müslümanların karşılaştığı güncel sosyo-politik problemlerin çözümünde, geleneğin ıslahını ve yenilenmeyi (ıslah-tecdit) teklif eden bu iki şahsiyet tarafından, mevcut tefsir müktesebatına yönelik birtakım eleştirilerde bulunulmuştur. Onlara göre klasik tefsirlerde Kur'ân'ın genel maksatları dikkate alınmamış, geleneksel tefsir faaliyeti, bu maksatların ortaya çıkarılmasına hizmet eden bir araç olma yerine, entelektüel birikimin konuşulduğu bir alan haline getirilmiştir.¹²⁷

Reşid Rızâ'ya göre tefsire dair kitapların birçoğu, okuyucusunu, Kur'ân'ın yüksek gayelerinden ve yüce hidayetinden alıkoymaktadır ve bu, Müslümanlar adına bir talihsizliktir. Bu kitaplardan kimi, irab bahisleri, nahiv kuralları, manaların latifeleri, edebî sanatları ve beyan ıstılahları ile okuyucusunu Kur'ân'ın maksat ve hidayetinden alıkoymakta, kimi de kelamcıların tartışmaları, usûlcülerin tahriçleri, mukallit fakihlerin istinbatları, sûfilerin mesnetsiz te'villeri ve fırka ve mezheplerin birbirine karşı taassuplarıyla okuyucusunu Kur'ân'dan uzaklaştırmaktadır. Kimi tefsirler de rivayet çokluğuyla ve İsrâiliyâttan harmanladıkları hurafelerle okuyucusunun ilgisini dağıtmakta ve makâsıda ulaşmasını engellemektedir.¹²⁸ Reşid Rızâ'nın hâlihazırdaki ve geçmişteki tefsir ile yetinilmesine yönelik eleştirisi de şöyledir: “Günümüzde ve bundan evvelki asırlarda tefsir, bazı âlimlerin tefsir kitaplarında söyledikleri, -Kur'ân'ın münezzeh olduğu birbiriyle çelişkili- sözlerden haberdar olmaktan ibarettir. Allah Teâlâ kıyamet günü bizi, insanların Kur'ân hakkında söylediklerinden ve ondan anladıklarından hesaba çekecek değildir. O, bizi, ancak -bizi irşat etmek ve bize yol göster-

¹²⁶ Taberî, tefsiri, Kur'ân'ın müşkilleri için “Kur'ân müşkillerin tefsiri” şeklinde, te'vili de Kur'ân âyetleri için “Kur'ân âyetlerinin te'vili” şeklinde kullanmıştır. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Câmî' u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân, thk. Mahmut Muhammed Şakir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 1/6; Mâtürîdî ise tefsiri, vahiy sürecine şahitlik etmeleri sebebiyle ashaba, te'vili ise ulemaya tahsis etmiştir. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Eblî's-Sünne*, 1/1.

¹²⁷ Maşalî, “Yakın Dönem Tefsir Geleneğinde Makâsıd Merkezli Yaklaşım”, 263.

¹²⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/7.

mek için indirilen- kitabından ve bu kitabı bize açıklayan Peygamberi'nin sünnetinden hesaba çe-kecektir.”¹²⁹ Onayladığımız tefsir, -en büyük gayesi insanları dünya ve ahiret saadetine sevk eden bir dinin kaynağı olması bakımından- Kur’ân’ın anlaşılmasını sağlayan tefsirdir.¹³⁰ Kur’ân’ın maksatları bağlamında uyarma, müjdeleme, yol gösterme ve ıslah etme amacıyla indirilen âyetlerle örtülecek şekilde şiddetle Kur’ân’ın hidayet yönünü esas alan bir tefsire ihtiyaç vardır.¹³¹ M. Reşid Rızâ’nın bu yorumlarında haklılık payı olmakla birlikte kanaatimizce eski tefsirlerdeki söz konusu özellikler, Kur’ân’ın makâsîd ekseninde tefsirine engel teşkil etmemektedir.

3.2. Makâsîdî Tefsirin Meşruiyeti ve Değeri

3.2.1. Makâsîdî Tefsirin Meşrûiyeti

Makâsîdî tefsir meşrûiyetini bizatihi Kur’ân’dan alır. Nassların lafız-maksat doğrultusunda anlaşılması yöntemi demek olan makâsîdî tefsir, ashâp ve müçtehit imamlar tarafından belirgin bir şekilde işletilmiştir. Nitekim Hz. Ömer (öl. 23/644) ve Hz. Âişe (öl. 58/678) üç talakla boşanan kadının iddet süresince nafaka ve mesken hakkından mahrum bırakılacağına dair hadisi¹³² -Kur’ân’ın genel hükümlerine (Talâk 65/1) ters düştüğü gerekçesiyle- kabul etmemiştir (dikkate almamıştır).¹³³ Ayrıca Hz. Âişe (ra), “ardından yakınlarının ağlaması sebebiyle ölünün azap göreceği”¹³⁴ hadisini de reddetmiştir. Her iki sahabînin bu yaklaşımının, söz konusu rivayetlerin şâri’in maksadıyla bağdaşmamasına dayandığı açıktır. Hanefilerin şeriata uymayan haber-i vahitleri kabul etmemeleri¹³⁵, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîlerin makâsîd/küllî kaideler ile örtüşmeyen rivayetleri bir tarafa bırakıp istihsân, istislah ve sedd-i zeraî gibi yöntemleri işletmeleri de buna tekabül eder.

Bizatihi Kur’ân, âyetleri üzerinde tedebbürü (derin mütalaalarda bulunmayı) emretmektedir: “Onlar hâlâ Kur’ân’ı yeterince düşünmüyorlar mı? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı kesinlikle onda çelişki bulurlardı”¹³⁶, “Onlar hâlâ Kur’ân’ı yeterince düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi vardır?”¹³⁷ ve “Bu, akıl sahipleri âyetleri üzerinde düşünsünler ve öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır”¹³⁸ Bu âyetler, Kur’ân’ın salt okunması ve âyetlerin manalarıyla yetinmeyip üzerinde derin derin düşünmeyi, maksat ve gayelerini bilmeyi emreder. Kurtubî’ye göre bu âyetler, ne

¹²⁹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/25.

¹³⁰ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/17.

¹³¹ Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/10.

¹³² Buhârî, “Talâk”, 41; Müslim, “Talâk”, 36-38.

¹³³ Müslim, “Talâk”, 46, 52-55; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 38-40.

¹³⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 33; Müslim, “Cenâiz”, 22.

¹³⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1363/1947), 281.

¹³⁶ en-Nisâ, 4/82.

¹³⁷ Muhammed 47/24.

¹³⁸ Sâd 38/29.

dediğinin anlaşılmasına yönelik Kur'ân üzerinde kafa yormanın vucubiyetine delalet eder. Bu âyetler, “Hz. Peygamber’den (sav) gelen rivayetlerin dışında Kur'ân'ın tefsiri yoktur” diyenlerin bu iddialarının yanlışlığını gösteren bir cevap olduğu gibi Kur'ân âyetlerinin Arap dilinin kabul ettiği manaların dışında tevil edilmelerini de yasaklamaktadır. Ayrıca bu âyetler, nazar (akıl yürütme) ve istidlâlin emri ile taklidin terkinin ve kıyasın sübutunun delilidir.¹³⁹ Bir işi tedebbür etmek (تدبّر الأمر), onu düşünmek, içyüzünü ve varacağı sonucu dikkate almak anlamına gelirken daha sonra her tür derin düşünce ve dikkatli inceleme anlamında kullanılmıştır. Kur'ân'ı tedebbür etmek de Kur'ân'ın manalarını dikkatle incelemek ve içindekileri derinlemesine düşünmek demektir.¹⁴⁰

Makâsıdî tefsir, Allah'ın maksadının tespitini önceleyen bir yöntemdir. Kur'ân'ın, insanoğlunun hidayet ve ıslahını temin ile kulluk görevini hakkıyla ifa etmesinde ona destek sağlamak amacıyla gönderilmiş olması, onun bu maksatlar ekseninde tefsir edilmesini zorunlu kılar. Kısaca, imkân nispetinde Allah'ın muradının tespitine yönelik olarak tefsir faaliyeti ne kadar meşru ise makâsıdî tefsir yöntemi de o kadar meşrudur.

3.2.2. Mağâşidî Tefsirin Değeri

Kur'ân'ın lafız-maksat ilişkisi bağlamında tefsir edilmesine karşılık gelen mağâşidî tefsir, nassların gâi (salt lafızcı, meşrebî ve mezhebî) yorumlanmasının, dolayısıyla mana tahrifatının önüne geçilmesi bakımından önemlidir. Çünkü maksat ve gayelerini anlamadan Kur'ân üzerinde tefekkür edilmesi ve onun anlaşılması mümkün değildir. Yani, bir müfessir maksat ve gayeye inmeden Kur'ân'ın hüküm ve hikmetlerini istinbat edemez. Diğer taraftan mağâşidî tefsirin birçok esası vardır. Bu esasların temeli, nassların manalarına nazar etmektir. Bu da nassların zahiri anlamlarıyla yetinmeyip illet ve hikmetlerinin bilinmesi ile maslahatların temini ve zararların yok edilmesine yönelik maksatları bakımından hükümlere bakmakla gerçekleşir.¹⁴¹

Kur'ân'ın maksatları, gayeler, değerler ve -Allah'ın kulların maslahatlarını gerçekleştirmek üzere indirdiği nasslar ile şeriatın amaç edindiği- yüksek ideallerdir. Çünkü şeriatın nassları, maslahatları gözetmek üzere vaz' edilmiştir. İslâm nizamındaki yüksek ideallerden olan insanlara güzel davranmak, iyi komşuluk, insanlığın saygınlığına değer vermek, en güzel şekilde tartışmak, hürriyetin korunması ve adalet gibi muamelatla ilgili meselelerde öne çıkan husus da yine onların şeriatın

¹³⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006/1427), 6/476-477.

¹⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/115; Kurtubî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an*, 6/476.

¹⁴¹ Kubeyşî, “et-Tefsîru'l-Mağâşidî ve ehemmiyetuh”, 728.

maksatlarını gerçekleştirmekle muallel olduklarıdır.¹⁴² Dolayısıyla maķāşidî tefsir, insanların maslahatını temin etmek üzere Kūr'ân'ın, -şeriatın yüksek idealleri doğrultusunda- tefsir edilmesine karşılık gelmektedir. Böylece Kūr'ân sosyal hayatın içerisinde daha aktif rol alabilecektir.

İnsanlığın ıslahı adına başkalarıyla/gayri müslimlerle, Kūr'ân'ın maksatları ve ilkeleri doğrultusunda diyalog kurmak beşerî bir zaruret, nebevi bir sünnet ve ilahî bir kulluk görevidir. Maķāşidî tefsir işte böyle ulvi bir maksada hizmet etmesi bakımından değerlidir. Diğer taraftan maķāşid ile Kūr'ân'ın yüksek idealleri ve onların gerek fert gerek devlet eliyle gerçekleştirilmesi kastedilmektedir. İnsanların birbiriyle tanışması ve iletişim kurması¹⁴³ bu yüksek ideallerdendir. İslâm'da asıl olan barış ve güvendir. Binaenaleyh, gayri müslimlerle yapılabilecek başarılı bir diyalog ve onlara yapılacak dini tebligat, ancak inanç ve amel bakımından insaf ve hürriyet ortamında gerçekleşebilir.¹⁴⁴ Bu bakımdan da Kūr'ân'ın küllî maksatları ekseninde okunması ve uygulanması gerekir.

Diğer taraftan, Kūr'ân'ın doğru anlaşılmasına engel olması bakımından çağımızın en büyük problemlerinden biri, onun işārî, bâtinî ve keyfî/hevâî yorumlara konu edilmesidir. Dolayısıyla maķāşidî tefsir, Kūr'ân'ın, hatalı (gaî) teolojik yorumlara konu edilmesinin önüne geçilmesi bakımından değerlidir. Yani, Maķāşidî tefsir, tefsir adına yapılan ancak Kūr'ân'ın maksatlarıyla örtüşmeyen ve tefsirle alakası olmayan yanlış yorum ve yönelişlere hem engel olmak hem de cevap vermek gibi ulvi bir görev ifa etmektedir.

Sonuç

Kūr'ân, önce insanın tevhit üzere ıslahını ve inşasını, akabinde de tevhit üzere ıslah ve inşa edilen fertlerden meydana gelen bir toplum yapılanmasını hedefler. Yani, Kūr'ân'ın konusu medeni bir toplum inşasına yönelik içtimaiyattır.

Kūr'ân, nasıl ilk muhataplarının yolunu aydınlatmış, onların adalete dayalı yaşanabilir bir sistem ve medeniyet inşa etmelerine rehberlik etmişse, aynı şekilde -doğru okunduğu takdirde- çağımız Müslümanlarının sosyo-politik problemlerinin çözümünde onlara rehberlik etme kabiliyetine de sahiptir.

Bir takım itikâdî, ahlâkî, hukukî, ferdî ve içtimâî maksatlar, Kūr'ân'ın nüzulünü gerekli kılmıştır. Günümüze gelindiğinde, güncel sosyo-politik problemlerin çözümü adına bunların tespiti

¹⁴² Kubeyşî, “et-Tefsîru'l-Maķāşidî ve ehemmiyetuh”, 729.

¹⁴³ el-Hucurât 49/13.

¹⁴⁴ Kubeyşî, “et-Tefsîru'l-Maķāşidî ve ehemmiyetuh”, 729.

ve Kur'ân'ın bu maksatlar ekseninde tefsir edilmesi (makâsîdî tefsir yöntemi), bir zaruret haline gelmiştir.

Maķāşîdu's-şerî'a ve Maķāşîdu'l Kur'ân, birbirini karşılayan iki kavram olmakla birlikte, Maķāşîdu'l Kur'ân, Kur'ân'ın tümünü makâsîd merkezli okumaya tekabül ettiğinden dolayı daha geneldir.

Kur'ân'ın maksatları (Maķāşîdu'l Kur'ân) kulların maslahatlarına (mesâlih) göre inşa edilmiştir. Bu iki kavram (makâsîd ve mesâlih), aralarında bir tür sebep-sonuç ilişkisine benzer bir ilişki sebebiyle literatüre birlikte yerleşmiştir.

Allah'ın (cc) bütün fiil ve tasarrufları dâhil, Kur'ân'daki nassların birer sebep ve hikmeti vardır. Bu konu, “salah-aslah”, “Allah'ın fiillerinde hikmet”, “hüsün-kubuh” gibi başlıklar altında daima ümmetin gündeminde olmuş ve halen gündemdeki yerini korumaktadır.

Kur'ân'a göre insan, değerli ve saygın bir varlıktır. Buna binaen Kur'ân'da, “yeryüzünde halife” sıfatıyla insanın, yeryüzünü imar etmesi ve orada adalete dayalı bir medeniyet inşa etmesinde ona rehberlik etmek üzere bir takım küllî kaideler ve bunların istinbat edildiği cüz'î kaideler vaz' edilmiştir. Bununla, insanın hidayeti ve ıslahı hedeflenmiştir. Çünkü insanın ilahi bir destek olmadan sadece akıyla adalete dayalı bir medeniyet inşa edebilmesi mümkün değildir. Bu bağlamda hidayet ve ıslah, Kur'ân'ın en üst gayesi sayılır. Kur'ân'ın küllî ve cüz'î kaideleri arasında bir tezat söz konusu değildir.

Küllî maksatlar, Kur'ân ve sahih sünnetin doğrudan ortaya koyduğu genel/tümel ilkeler ile içtihat ve istikrâ yoluyla nassların bütüncül bir değerlendirmeye tabi tutulması neticesinde elde edilen genel ilkelerdir. Dolayısıyla söz konusu genel ilkeler dikkate alınmadan nassların anlaşılması ve faydaya tahvil edilmesi mümkün değildir.

Kur'ân'ın en temel küllî maksatları, Allah'ı tanımak, O'na iman etmek ve salih amel işlemektir. Bunun açılımı tevhit, insanın fıtrat ve ahlak üzere inşası, insanın saygınlığının bir göstergesi olarak din ve inanç özgürlüğü (hoşgörü), Adalet ve eşitliğe dayalı yaşanabilir bir sistem kurulması ve tikelden tümele, kolaydan zora bir yol izlenmesidir (kolaylık).

Makâsîdî tefsir, belirgin bir şekilde içinde bulunduğumuz asır tefsir faaliyetlerinde ön plana çıkmış, çağdaş ulemanın ilgi duyduğu -Kur'ân'ı, içerdiği küllî maksatlar ekseninde tefsir etmeyi, böylece insanlara yol göstermeyi ve insanların hayatın her alanında Kur'ân'dan azamî derecede istifade etmelerini hedefleyen daha çok içtihadı dayalı mühim bir tefsir yöntemidir.

Makâsîdî tefsir, Kur'ân'ın, maksatları bağlamında okunmasını ve öncelikle ondaki küllî gayelerin belirlenmesini temel alır. Bu yöntemde rivayet tefsirinin bütün kuralları işletildikten sonra bir konuyla ilgili bütün âyetler toplanır, âyetlerin bağlamı ve birbiriyle olan münasebeti göz önünde bulundurulur, her konunun hedeflerine bakılır sonra da söz konusu âyet ve sûrelerden en büyük maksadın yani ana fıkri çıkarılmasına yönelik değerlendirme yapılır.

Ashâp ve müçtehit imamlar tarafından belirgin bir şekilde kullanılan makâsîdî tefsir, meşrûiyetini, bizatihi Kur'ân'dan alan bir yöntemdir. Çünkü Kur'ân, âyetler üzerinde tedebbürü emretmekte, bu da onun maksatları ekseninde tefsir edilmesini zorunlu kılmaktadır. İmkân nispetinde Allah'ın muradının tespitine yönelik olarak diğer tefsir faaliyetleri ne kadar meşru ise makâsîdî tefsir yöntemi de o kadar meşrudur.

Çağımızda makâsîdî tefsir bir ihtiyaçtır. Modern çağın meseleleri, ancak nassların makâsîd ekseninde yorumlanmasıyla çözüme kavuşturulabilir. Makâsîdî tefsir, nassların salt lafızcı/literal, meşrep ve mezhep taassubu altında yorumlanmasına, dolayısıyla mana tahrifatına manî olması bakımından değerlidir. Diğer taraftan, maksimum rehberlik etmesi adına Kur'ân'ın, insanların maslahatını temin etmek, zararlarını bertaraf etmek üzere (celb-i maslahat ve def-i mefset), şeriatin yüksek idealleri doğrultusunda tefsir edilmesine karşılık gelmesi bakımından da makâsîdî tefsir değerlidir.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Resul ERSÖZ

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, 1992.
- Ali Haydar Efendi. *Dureru'l-hukûkâm şerbu mecelleti'l-ahkâm*. 4 Cilt. çev. Raşit Gündoğdu - Osman Erdem. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ts.
- Allâl el-Fâsî, *Makâsıdu's-şer'i'ati'l-İslâmiyye ve mekârimuhâ*. y.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 5. Basım, 1993.
- Armağan, Servet. *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*. Ankara: DİB. Yayınları, 1987.
- Beyazîzâde Ahmed Efendi. *İmam-ı Aşam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'u's-şabih*. haz. Bedrettin Çetiner. 8 Cilt. İstanbul: Dâru Şahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992.
- Çağlayan, Selin. *Müslüman Kardeşler'den Yeni Osmanlılara İslâmcılık*. Ankara: İmge Kitabevi, 2010.
- Dehlevî, Şah Veliyyullah. *Hucvetu'l-Balîğa*. 2 Cilt. trc. Mehmet Erdoğan. Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2003.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 33. Basım, 2017.
- Ebu'l-Bakâ Eyyub b. Musa el-Kefevî. *el-Külliyyat*. İstanbul: el-Matbaatu'l-Âmire, 1287/1869.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 5 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2. Basım, 1363/1947.
- Ebû Zeyd, Vasfî Âşûr. *et-Tefsîru'l-makâsıdî li's-suveri'l-Kur'ânî'l-Kerîm fî Zılali'l-Kur'ân Ünmûzeçen*. Mu'temeru fehmi'l-Kur'ân beyne'n-nassi ve'l-vâkı'. Cezayir Usûlü'd-Dîn Fakültesi, 4-5 Aralık 2013.
- Ersöz, Resul. "Klasik İslâm Modernizmi'nin Kur'ân Yorumlarına Etkisi: Filibeli Ahmed Hilmi ve Mehmet Âkif Örneği". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/3 (Eylül 2019), 137-172.

- Es'ad, Ali Muhammed. "İslâm Geleneğinde Makâsîd Düşüncesi ve Makâsîd Merkezli Tefsir". *Makâsîdî Tefsir*. ed. Mustafa Çağırıcı. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tebzîbü'l-Luga*. thk: Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî. 15 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li'Te'lîf ve't-Tercüme, 1967.
- Hâdimî, Nûru'd-dîn b. Muhtâr el-, "el-İctihâdu'l-Makâşidî: Hucciyetuhû, Davâbituhû, Mecâlâtuhû", *Kitâbu'l-Umme* 65 (1419/1998).
- Hulalî, Abdurrahman. "Mukârabâtü Makâsîdî'l-Kur'ânî'l-Kerîm: Dirâsetun Târîhiyye". *et-Tecdîd*. 20/39A, (2016/1438), 193-234.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Makâsîdü's-Şeriatî'l-İslâmiyye*. haz. Hâtîm Buseme. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Bennânî, 2011.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tabrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Kayyım el-Cevziyye. *el-İ'lâmu'l-muvakkiîn an Rabbi'l-âlemîn*. 4 Cilt. Thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1973.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. Thk. Muhammed Fuâd Abdül-bâkî. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992
- İbn Manzûr, Cemaleddin Muhammed b. Mükrim. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kubeysî, Ahmed 'Abdu'l-Kerîm. "et-Tefsîru'l-Makâşidî ve ehemmiyetuhu fî te'sîli'l-hıvâr me'a'l-gayr". *Mecelltu Câmî'ati's-Şarîka li'l-'ulûmi's-şer'iyye ve'd-dirâsati'l-İslâmiyye* 16/1 (Haziran 2019), 700-730.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir. *el-Câmî' li-Abkâmi'l-Kur'an*. 24 Cilt. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006/1427.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh. *el-Muvatta'*. Thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Yakın Dönem Tefsir Geleneğinde Makâsîd Merkezli Yaklaşım (Reşid Rızâ ve İbn Âşûr Örneği)", *Makâsîdî Tefsir*, Ed. Mustafa Çağırıcı, 261-278. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud. *Te'vilâtü Eblî's-Sünne*. 5 Cilt. thk: Fatıma Yusuf el-Haymî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004.

- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Kur'ân'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*. ed. Bilal Gökçür v.dğr. 399-428. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîb*. Nşr. Muhammed Fuat Abdalbâkî. 3 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992.
- Öztürk, Mustafa. *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'âncılık*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Pekcan, Ali. *İslâm Hukuk Felsefesinde Makâsıdî's-Şerîa*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Raysûnî, Ahmed. *Naẓariyyetu'l-makâsıd 'inde'l-İmâmi's-Şâṭıbî*, Herndon/Virginia: el-Ma'hedu'l-'Âlemî li'l-Fikri'i-İslâmî, 4. Basım, 1416/1995.
- Râğıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Reşid Rıdâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm/Tefsîru'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Şâṭıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâṭî. *el-Muwafakât*. 6. Cilt. Thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Ḥasan Âlu Selmân. (el-Ḥuber - el-'Akrabiyye (Suudi Arabistan): Dâru ibn 'Affân li'n-Neşr ve't-tevzî', 1417/1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 16 Cilt. Thk. Mahmut Muhammed Şakir. Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, 2. Basım, ts.
- Tirmîzî, Ebû İsa. *es-Sünen*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. 5 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, 1992.
- Yaman, Ahmet. "Makâsıd Merkezli Kur'ân-Sünnet ve İslâm Anlayışı". *Makâsıdî Tefsir*. ed. Mustafa Çağırıcı. 129-163. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Nebioğlu Basımevi, 3. Basım, 1968.
- Zebîdî, es-Seyyid Murtaza. *Tâcu'l-Arûs*. thk: Abdüssettar Ahmed Ferac. 40 Cilt. Küveyt: Tûrasü'l-Arabî, 2001.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an bakâ'iki gavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûbi't-te'vîl*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz, 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1418/1998.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *Esâsü'l-belâğâ*. Thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998/1419.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Bürhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1972.

Zuḥaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-Vasîf*. 3. Cilt. Şam&Beyrût: Dâru'l-Fikr, 4. Basım, 1436/2015.